

TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Tafsīr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2025 (Ekim/October)

Hicrî Beşinci Asrın Resmü'l-Mushaf Literatürüne Katkısı Bağlamında İbn Mu'âz el-Cühenî ve “Kitâbü'l-Bedî' fî ma'rifati mâ rûsime fî muşhafi 'Osmân” Adlı Eseri

The Contribution of the 5th Century AH to the Literature of Qur'ānic Orthography: Ibn Mu'ādh al-Juhanî and His Work Kitābu'l-Badî' fî Ma'rifati mā Rusima fî Muşhafi 'Uthmān

في إطار إسهامات القرن الخامس الهجري في أدب رسم المصحف: دراسة لابن معاذ الجهني وكتابه/البديع في معرفة ما رُسم في مصحف عثمان

Selim ÇAKIROĞLU

Dr. Öğr. Üyesi İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Ana Bilim Dalı

Assist. Prof. İstanbul University Faculty of Theology Basic Islamic Sciences

Department of Qur'anic Recitation

İstanbul, TÜRKİYE

selim.cakiroglu@istanbul.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-7622-7891>

 <https://ror.org/03a5qrr21>

Atıf / Citation: Çakiroğlu, Selim. “Hicrî Beşinci Asrın Resmü'l-Mushaf Literatürüne Katkısı Bağlamında İbn Mu'âz el-Cühenî ve “Kitâbü'l-Bedî' fî ma'rifati mâ rûsime fî muşhafi 'Osmân” Adlı Eseri”.

Tefsir Araştırmaları Dergisi 9/2 (Ekim/October, 2025), 825-853.

<https://doi.org/10.31121/tader.1715433>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 06/06/2025

Kabul/Accepted: 10/09/2025

Yayın/Publication: 30/10/2025

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with.

Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır.

The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Support.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Üretilmemiştir.

Production from Postgraduate Theses: Not Produced.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayımcı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Bu makalede, Hicrî V. asırda Endülüs'te yaşamış olan İbn Muâz el-Cühenî el-Endelüsî'nin (öl. 442/1050) kaleme aldığı *Kitâbü'l-Bedî' fî ma'rifeti mâ rûsime fî muşhafî 'Osmân* adlı eser, resmü'l-muşhaf literatürüne katkıları bakımından ele alınmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in mushaflaşma süreci, vahyin Hz. Peygamber döneminde yazıya geçirilmesiyle başlamış, eldeki metinler daha sonra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemlerinde resmi nitelik kazanarak standartlaşmıştır. Bu süreçte ortaya çıkan Mesâhif-i Osmâniyye, kendilerine özgü imlâ yapılarıyla resmü'l-mushaf geleneğinin temelini oluşturmuştur. Bu gelenekte, mushaflarda benimsenen yazım tarzının bağlayıcılığı ve sonraki mushafların da bu yazı tarzına uygun şekilde istinsah edilip edilmemesi meselesi tartışma konusu olmuştur. Hicrî II. asırdan itibaren mushaflardaki yazım farklılıklarını kaydetme ve koruma amacıyla telif edilen resmü'l-mushaf eserleri, özellikle hicrî IV. ve V. asırda sistematik hale gelmiştir. Bu bağlamda Ebû'l-Abbâs el-Mehdevî (öl. 440/1048-49 [?]), İbn Muâz el-Cühenî, Ebû Amr ed-Dânî (öl. 444/1053), Ebû Dâvûd b. Necâh el-Kurtubî (öl. 496/1103) gibi âlimlerin eserleri, mushaf imlâsı sahasında klasik literatürün oluşumuna öncülük etmiştir. İbn Muâz'ın eseri, mushaflardaki ayrık ve bitişik yazımlar, elif, vav ve yâ harflerinin kullanım biçimleri, hemzenin yazımı ve vakf-vasl durumları gibi konuları sistematik şekilde sınıflandırmakta; aynı zamanda kıraat imamlarının vecihlerine ve nahiv kurallarına atıflarla imlâ tercihlerini açıklamaktadır. Eser bu yönüyle resmü'l-mushaf açısından önemli kaynaklardan biridir. Çalışma, İbn Muâz'ın *Kitâbü'l-Bedî'* adlı eserinin muhteva bakımından incelenmesini içermektedir. *Kitâbü'l-Bedî'*, ihtiva ettiği konular itibarıyla hem mushaf imlâsının anlaşılmasına katkı sağlamakta hem de Endülüs kıraat ekolünün ilmî mirasını ortaya koymaktadır. Hicrî V. asırda kaleme alınan eser, klasik resmü'l-mushaf literatürünün sistematik örneklerinden biri olup, mushaf yazımına dair farklılıkları kıraat, nahiv ve telaffuz temelli tahlillerle açıklamaktadır. Çalışmada Cühenî'nin *Kitâbü'l-Bedî'* de ele aldığı konular maktû'-mevsûl yazım, harflerin ibdâli, hazif ve ziyâde gibi başlıklar altında ayrıntılı olarak incelenmiştir. Eserin dikkat çekici yönlerinden biri, mushaflardaki yazım özelliklerini sadece göstermekle yetinmeyip; kıraat farklılıkları ve dilsel kurallarla ilişkisini de ortaya koymasındır. Ayrıca Cühenî, bazı yazım özelliklerinin gerekçelerini şiir örnekleri ve nahivcilerin görüşleriyle destekleyerek açıklamaktadır. Bu bağlamda, Cühenî'nin yöntem olarak konu merkezli bir tasnif benimsediği, mushaf hattını açıklarken hem nazarî hem de uygulamaya dönük bir izah tarzı sergilediği görülmektedir. Bu yönüyle *Kitâbü'l-Bedî'*, hem klasik mushaf imlâsına dair birikimin anlaşılmasına katkı sağlamakta hem de Endülüs kıraat ekolünün ilmî mirasını ortaya koymaktadır. Eser, Endülüs kıraat ve resmü'l-mushaf geleneğine ait günümüze ulaşan nadir teliflerden biridir. Ayrıca eserin sistematik bir şekilde tahlil edilerek tanıtılması, hicrî V. asırda telif edilmiş mushaf imlâsına dair kaynakların daha iyi tanınmasına katkıda bulunacaktır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş; metin çözümlemesi yapılarak, İbn Muâz el-Cühenî'ye ait *Kitâbü'l-Bedî'* adlı eserin muhtevası incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Resmü'l-mushaf, Mushaf İmlâsı, Endülüs, İbn Muâz el-Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*.

Abstract

This article examines *Kitâbü'l-Bedî' fî Ma'rifati Mâ Rusima fî Muşhafî 'Uthmân*, authored by Ibn Mu'âz al-Juhanî al-Andalusî (d. 442/1050), a fifth-century Hijri Andalusian scholar, in terms of its contributions to the *rasm al-muşhaf* (orthographic tradition of the Qur'an) literature. The codification of the Qur'an began with the recording of revelations during the Prophet Muhammad's lifetime and was later standardized under the caliphates of Abû Bakr and 'Uthmân. The *maşâhif 'Uthmâniyya* ('Uthmânic codices), which emerged during this standardization process, laid the foundations for the *rasm* tradition with their distinct orthographic styles. In this context, the binding authority of the orthographic features adopted in these early codices and the obligation of later manuscripts to conform to these standards have long been subjects of scholarly debate. From the second Hijri century onwards, works devoted to preserving and documenting the orthographic variations in Qur'anic manuscripts began to be compiled, and these efforts became more systematic during the fourth and fifth centuries. The works of scholars such as Abû al-'Abbâs al-Mahdawî, Abû 'Amr al-Dânî, Abû Dâwûd al-Qurtubî, and Ibn Mu'âz al-Juhanî played a formative role in the development of classical *rasm* literature. Ibn Mu'âz's work classifies orthographic phenomena such as disjunctive (*maktû'*) and conjunctive (*mawşûl*) spellings, the usage of *alif*, *wâw*, and *yâ*, the writing of *hamza*, and the rules of pause (*waqf*)

and resumption (*waṣl*). Furthermore, it elucidates orthographic preferences with references to the readings of Qur'anic reciters and principles of Arabic grammar (*naḥw*), thus rendering it a key source in the field. This study focuses on the content analysis of *Kitābu'l-Bedī'*, exploring how the work contributes to the understanding of Qur'anic orthography and sheds light on the scholarly legacy of the Andalusian *qirā'āt* school. As one of the most systematic examples of classical *rasm* literature written in the fifth Hijri century, the work offers detailed analyses of orthographic variations based on phonetic, grammatical, and recitational grounds. The study investigates key topics covered in the work, including the *maktū'*-*mawṣūl* distinction, letter substitution (*ibdāl*), omission (*ḥadhḥf*), and addition (*ziyāda*). One of the most notable aspects of the work is its integration of orthographic data with explanations grounded in *qirā'āt* variations and linguistic principles. Ibn Mu'âz often supports his reasoning with poetic citations and grammatical opinions, demonstrating a methodological approach that combines thematic categorization with both theoretical and practical analysis. Thus, *Kitābu'l-Bedī'* not only contributes to a deeper understanding of classical Qur'anic orthography but also reflects the intellectual heritage of the Andalusian *qirā'āt* tradition. It stands as one of the rare surviving authored works representing this tradition. By systematically analyzing and introducing this work, the study highlights the diversity of sources available in *rasm al-muṣḥaf* literature. The research employs a qualitative methodology, conducting direct textual analysis of *Kitābu'l-Bedī'*, with content evaluation based on the thematic classifications established within the text.

Keywords: Qirā'āt, Rasm al-muṣḥaf, Qur'anic Orthography, al-Andalus, Ibn Mu'âdh al-Juhanī, Kitābu'l-Badī'.

الخلاصة

تتناول هذه الدراسة كتاب *البيدع في معرفة ما رُسم في مصحف عثمان* للمؤلف الأندلسي ابن معاذ الجهني (ت. 442هـ/1050م)، والذي يُعدّ من أبرز المؤلفات في أدبيات رسم المصحف في القرن الخامس الهجري بالأندلس. بدأ تدوين القرآن الكريم في عهد النبي ﷺ، ثم اكتسب طابعاً رسمياً خلال خلافتي أبي بكر وعثمان رضي الله عنهما. وقد أرست المصاحف العثمانية التي نتجت عن هذه العملية الأسس الأولى لتقليد الرسم القرآني. منذ القرن الثاني الهجري، بدأ العلماء بتأليف مؤلفات تُعنى بتوثيق الفروق الكتابية في المصاحف، وبلغت هذه المؤلفات ذروتها من حيث التنظيم المنهجي في القرنين الرابع والخامس الهجريين. وفي هذا السياق، برزت أعمال علماء مثل المهدي، والداني، والقرطبي، وابن معاذ الجهني الذين أسهموا في بناء التراث الكلاسيكي لرسم المصحف. يركّز هذا البحث على تحليل محتوى كتاب *البيدع*، ويُظهر إسهامه في فهم خصائص رسم المصحف، كما يُبرز البعد العلمي لمدرسة القراءات في الأندلس. يعالج ابن معاذ في كتابه قضايا متعدّدة مثل: الفصل والوصل، إبدال الحروف، الحذف، والزيادة، بأسلوب تحليلي يستند إلى القراءات والنحو والصوتيات. ويتميّز المؤلف بربطه بين الظواهر الكتابية والمبررات النحوية والقراءة، مستعيناً في بعض المواضع بالشعر وآراء النحويين. يتّضح من خلال الكتاب أن ابن معاذ انتهج تصنيفاً موضوعياً، ودمج بين الشرح النظري والتطبيق العملي، ما يجعل من كتاب *البيدع* مرجعاً مهماً لفهم الرسم العثماني الكلاسيكي. ويُعدّ هذا الكتاب من المؤلفات القليلة التي وصلتنا من المدرسة الأندلسية في هذا المجال. اعتمدت هذه الدراسة على منهج نوعي، بالاستناد إلى تحليل النص مباشرة، وفقاً للتقسيمات الموضوعية التي تضمّنها الكتاب، بهدف إبراز تنوّع وغنى مصادر أدب رسم المصحف.

الكلمات المفتاحية: القراءات، رسم المصحف، إملاء المصحف، الأندلس، ابن معاذ الجهني، كتاب البيدع.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'in mushaflaşma süreci, vahyedilen âyetlerin, vahiy kâtipleri aracılığıyla dönemin yazı malzemelerine kaydedilmesiyle başlamıştır. Hz. Peygamber'in (sav) vefatına kadar devam eden bu yazım faaliyeti, Hz. Ebû Bekir döneminde yazılı malzemenin toplanarak iki kapak arasında bir araya getirilmesiyle resmî bir boyut kazanmıştır. Hz. Osman'ın halifeliliği döneminde ise kıraat farklılıklarından kaynaklanan ihtilafları gidermek ve yazı standardı oluşturmak amacıyla, Hz. Hafsa'da bulunan bu mushaf bir heyet tarafından istinsah edilmiş ve çoğaltılan nüshalar önemli İslâm merkezlerine gönderilmiştir. "Mesâhif-i Osmâniyye" ola-

rak anılan bu mushafların sayısı genel kanaate göre altı olup, her birinin kendine özgü bir imlâ yapısı bulunmaktadır.¹

İlk mushaf yazımı tecrübelerinden doğan imlâ özelliklerinin, mushaf yazımında örneklik teşkil edip etmediği, yazılacak mushafların bu özel imlâyâ uygun biçimde hazırlanmasının gerekli olup olmadığı konusu mushaf imlâsı bağlamında günümüze kadar önemini koruyan bir husus olarak varlığını sürdürmektedir.² Diğer taraftan, hicrî II. asırdan itibaren ilk istinsah edilen mushafların imlâ özelliklerini ve yazım farklılıklarını muhafaza etmek amacıyla, resmü'l-mushaf konulu eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Ancak hicrî II. ve III. asırlarda bu literatüre dair telif edilmiş eserlerin büyük çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Bugün elimizde bulunan mushaf literatürüne ait erken dönem eserleri hicrî IV. ve V. asra aittir.³ Özellikle hicrî V. asırda resmü'l-mushaf konulu yazılan eserlerin, kendilerinden önce yazılmış ve bugün mevcut olmayan çalışmalardan nakiller içermesi, bu dönemde telif edilen eserlerin değerini artırmaktadır. Bu açıdan bu asırda mushaf literatürüne dair telif edilen eserleri, alanın müstakil bir ilim haline gelmesinde bir dönüm noktası olarak görmek de mümkündür. Zira önceki asırlara kıyasla bu dönemde telif edilen eserlerin günümüze ulaşmış olması, bu eserleri mushaf literatürü açısından vazgeçilmez kaynaklar hâline getirmiştir. Ayrıca Tâcülkurrâ el-Kirmânî'nin (öl. 500/107) *Haṭṭu'l-meşâḥif* adlı eseri dışarıda bırakıldığında bu dönemdeki âlimlerin Endülüslü olması da dikkat çekici bir husustur.⁴ Bu durumun sebeplerinden biri olarak Endülüslü âlimlerin bu alana gösterdiği ilginin yanı sıra Doğulu âlimlerin çalışmalarının sonraki döneme intikal edememesi gösterilmektedir. Doğulu âlimlerinin eserlerinin intikal edemeyişinin temel nedeni olarak Maverâünnehir bölgesinde vuku bulan Moğol istilalarına dikkat çekilmektedir.⁵ Diğer taraftan resmü'l-mushaf ilmi açısından hicrî beşinci asrın önemi bu asırda yazılmış olan eserlerin geçmişten gelen ilmî mirası derleme ve sistematize etme vazifesi görmüş olmasında ortaya çıkmaktadır. Özellikle Ebû Amr Osmân ed-Dânî'nin (öl. 444/1053) *el-Muknî' fî ma'rifeti mersûmi meşâḥifi ehli'l-emşâr* ile talebesi Ebû Dâvûd Süleymân b. Necâh el-Kurtubî'nin (öl. 496/1103) *Muḥtaşaru't-Tebyîn* adlı eserleri sonraki dönemde bu alanda yazılan eserlerin temel kaynakları arasında yer almıştır.⁶ Bu asırda resmü'l-mushaf literatürü bağlamında telif edilen diğer eserler ise Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî'nin (öl. 440/1048-49 [?]) *Hicâ'ü meşâḥifi'l-emşâr*'ı ile incelemesini yapacağımız İbn Mu'âz el-

¹ Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı -Mushaf Tarihi ve İmlâsı-* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2004), 48-82.

² Bu husustaki tartışmalar için bk. Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 288-300.

³ Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/247.

⁴ Hicrî V. asırdaki eserlerin mushaf literatüründeki yerine dair değerlendirmeler için bk. Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 68; Abdulhalim Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü: Tarihi, Kaynakları ve Yöntemleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022), 224-225.

⁵ Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 68-69.

⁶ Maşalı, mushaf imlâsına dair telifler arasında sonraki dönemler üzerinde en fazla etki bırakan eserlerin, Dâni'nin *el-Muknî'* ile öğrencisi İbn Necâh'ın *Muḥtaşaru't-Tebyîn* adlı eserleri olduğunu belirtir. Her iki eserin bilgi temin yöntemleri ve kaynaklarıyla ilgili değerlendirmeler için bk. Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 168-181. Dâni'nin mushaf literatürüne etkisinin sebepleri ve bu etkide 'Akile'nin yerine dair değerlendirmeler için bk. Yaşar Akaslan, "Resmü'l-Mushaf Literatürü Açısından Kâsım B. Firruh Eş-Şâtıbî'nin 'Akiletü Etrâbi'l-Kasâid Fî Esne'l-Mekâsîd'ı", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 10/1 (Haziran 2023), 261-267.

Cühenî el-Endelüsî'nin (öl. 442/1050) *Kitâbü'l-Bedî' fî ma'rifeti mâ rusime fî muşhafi 'Oşmân* ve Dâni'nin *el-Muhkem fî nakhi'l-meşâhif* adlı eserleridir. Hicrî beşinci asırda telif edilmiş bu eserler mushaf literatürünün temel kaynakları olarak bu alandaki ilmî birikimin sonraki asırlara intikalinde önemli katkılar sunmuşlardır.

Mushaf imlâsı literatürü, vahyin yazılı formda korunması ve kıraat ilmiyle ilişkisi bakımından İslâmî ilimler arasında müstakil bir alan olarak öne çıkmaktadır. Bu ilmin özellikle hicrî beşinci asırdaki literatürüne dair yapılan çalışmalar, mushaf yazım usullerini tarihî, kıraat temelli ve metodolojik yönleriyle ele almakta, hicrî beşinci asırdaki eserlerin alana yaptığı katkıyı gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu bağlamda mushaf imlâsı geleneğinin hicrî beşinci asırdaki temsilcilerinden Mehdevî'nin eseri üzerine yapılan çalışma, erken dönem mushaf imlâsının mahiyetine dair bilgiler sunmaktadır.⁷ Dâni'nin resmü'l-mushaf konusundaki rolünü merkeze alan çalışmalar, özellikle onun *el-Mukni'* adlı eseri üzerinden kıraat ilmi ile mushaf imlâsı arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturmaktadır.⁸ *el-Mukni'* özelinde yapılan kaynak tahlili ise bu eserin mushaf imlâsı literatüründeki konumunu incelemektedir.⁹ Ayrıca Dâni'nin mushafların harekelenmesi ve noktalanmasına dair *el-Muhkem* adlı eseri de mushaf literatürü ile ilişkisi bağlamında incelenmiştir.¹⁰ Öte yandan, literatürün tarihî sürekliliği ve metinlerin intikal süreci açısından mevcut ve mefkûd eserleri karşılaştırmalı biçimde ele alan çalışmalar, resmü'l-mushaf geleneğinin gelişimini ortaya koymaktadır.¹¹ Mushaf imlâsı bilgisinin yalnızca nesirde değil, aynı zamanda manzum metinlerde de işlendiğini gösteren araştırmalar ise dikkat çekicidir. Bu çerçevede Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî (öl. 590/1194) ve Ebû Abdillâh Harrâz (öl. 718/1318) gibi isimlerin manzum eserleri üzerinden yapılan incelemeler, bu alandaki bilgilerin didaktik şiir formunda da aktarıldığını göstermektedir.¹² Mushaf imlâsı literatürünün önemli halkalarından biri olan Endülüslü âlim¹³ İbn Muâz el-Cühenî'nin *Kitâbü'l-Bedî'* adlı eseri hem resmü'l-mushaf geleneğinin Endülüs'teki yansımalarını göstermesi, hem de kıraat ve mushaf ilişkisini yansıtan içeriği bakımından önemli bir kaynaktır. Bu çalışma, *Kitâbü'l-Bedî'* özelinde hicrî V. asrın mushaf imlâsı literatürüne katkısını ortaya koymayı

⁷ Mustafa Akın, *Mushaf İmlâsı Bağlamında Mehdevî ve Hicâu Mesâhifi'l-Emsâr Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

⁸ Hasan Çelik, *Dâni'nin el-Mukni' Adlı Eseri Özelinde Resmü'l-Mushaf Meselesinin Kıraat İlmindeki Yeri* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

⁹ Nevrin Nur Aslan, *Mushaf İmlâsı Edebiyatının Kaynak Analizi: Dâni'nin el-Mukni'i Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

¹⁰ Mehmet Ali Aydemir, *Dâni'nin El-Muhkem Fî 'İlmi Nakhi'l-Mesâhif Adlı Eserinin Resmü'l-Mushaf Açısından Tahlili* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

¹¹ Resmü'l-mushaf literatüründe telif edilmiş eserlerin genel bir değerlendirmesi için bk. Yunus Emre Taşdemir - Mustafa Sağlam, “Mefkûd Ve Mevcut Eserleriyle Resmü'l-Mushaf Literatürü”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Ekim 2024), 620-658.

¹² Bk. Akaslan, “Resmü'l-Mushaf Literatürü Açısından Kâsım B. Fîrruh Eş-Şâtıbî'nin ‘Akiletü Etrâbi'l-Kasâid Fî Esne'l-Mekâsîd’ı”, 255-277; Recep Koyuncu, “Muhammed El-Harrâz'ın Mevridü'z-Zam'ân Adlı Manzumesi Özelinde Kıraat İlminde Resmü'l-Mushaf Meselesi”, *Mütefekkir* 11/22 (Aralık 2024), 399-419.

¹³ Endülüslü âlimlerin kıraat ve mushaf literatürüne yaptığı katkıların ayrıntıları için bk. Yaşar Akaslan, “Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (Mart 2019), 107-139; Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*, 66-72.

hedeflemektedir. Eser, yalnızca hicrî beşinci asır Endülüs'ünde mushaf imlâsına dair ilmî birikimin zenginliğini göstermesi yönüyle değil, aynı zamanda günümüze ulaşan teliflerden biri olması bakımından da dikkate değerdir. Bu bağlamda *Kitâbü'l-Bedî*, hem içerik hem de yön-tem açısından tahlil edilecek; mushaflardaki imlâ tercihlerini müellifin hangi esaslara dayandırdığı, çağdaşı olup mushaf imlasına dair eser yazmış diğer müelliflerden hangi yönlerden ayrıldığı tespit edilecektir. Böylece hem İbn Muâz el-Cühenî'nin mushaf imlâsı sahasındaki önemi hem de *Kitâbü'l-Bedî*'in resmü'l-mushaf geleneği içindeki yeri daha belirgin bir biçimde ortaya konulmuş olacaktır.

1. Muhammed b. Yusuf b. Ahmed b. Mu'âz Ebû Abdillâh el-Cühenî el-Endelüsî el-Kurtubî

Endülüslü kıraat âlimlerinden Muhammed b. Yûsuf b. Muâz el-Cühenî el-Endelüsî el-Kurtubî, hicrî 379 (milâdî 990) yılında doğmuştur.¹⁴ Hakkında klasik biyografi literatüründe fazla bilgi bulunmamakla birlikte, bazı kaynaklarda Ebû Amr ed-Dânî'den yapılan nakillerde, onun annesinin dayısının oğlu olduğu belirtilmektedir. Kıraat ilminin yanı sıra Arap dili, ferâiz, hesap gibi alanlarda da temayüz ettiği ifade edilmektedir.¹⁵ İbn Muâz, yedi kıraati Endülüs'te Ebû Amr ed-Dânî ile Süleyman b. Hişâm b. Velîd Ebî'r-Rabî' el-Kurtubî'den tahsil etmiştir. Ayrıca Muhammed b. Îsâ b. Ebî Zemenîn (öl. 399/1008) ve Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Hâlid gibi âlimlerden de istifade etmiştir. O dönemde Endülüs âlimleri arasında yaygın olan geleneğe uyarak, hem hac farızasını yerine getirmek hem de ilim tahsil etmek gayesiyle doğu İslâm beldelerine yolculuk etmiştir.¹⁶ Bu seyahatleri esnasında, *el-Müctebâ fî'l-Kırâ'ât* adlı eseriyle tanınan Mısırlı kıraat âlimi Abdülcebbar b. Ahmed et-Tarsûsî (öl. 420/1029-30)'den kıraat eğitimi almıştır. 403-407 (1013-1017) yılları arasında yaklaşık beş yıl boyunca Mısır'da ikamet etmiştir.¹⁷ Ölüm yeri ve tarihine dair ilk bilgiyi aktaran Süyûtî (öl. 911/1505), İbn Muâz'ın 407/1013 yılında Mısır'da vefat ettiğini belirtmektedir.¹⁸ Ancak bu bilginin, onun Mısır'da kaldığı son yıla dayanılarak tahmini olarak verildiği düşünülmektedir.¹⁹ Buna mukabil Bağdatlı İsmâil Paşa (öl. 1920), onun vefatını 442/1050 yılı olarak kaydetmiş ve sonraki kaynaklarda da bu tarih esas alınmıştır.²⁰

2. Kitâbü'l-Bedî' fî ma'rifeti mâ rûsime fî muşhafî 'Osmân Adlı Eserin Nüshaları

İbn Muâz el-Cühenî'nin mushaf imlâsına dair yazdığı bu eser, bu sahada günümüze ulaşabilmiş teliflerdendir. Eserin hicrî V. asırda yazılmış olması, onu resmü'l-mushaf literatü-

¹⁴ İbn Beşkuvâl, *eş-Şıla* (Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Mısri-Dâru'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1989), 2/730; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, thk. Gotthelf Bergstraesser (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2/252; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âşârü'l-muşannifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1951), 2/70.

¹⁵ İbn Beşkuvâl, *eş-Şıla* (Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Mısri-Dâru'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1989), 2/730; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/252.

¹⁶ Rihlelerin Endülüs bölgesindeki kıraat ve mushaf ilminin gelişimine yaptığı katkı için bk. Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*, 94-126.

¹⁷ İbn Beşkuvâl, *eş-Şıla*, 2/730; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/252.

¹⁸ Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Y.Y.: Dâru'l-Fikr, 1979), 1/287.

¹⁹ Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*, 247.

²⁰ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âşârü'l-muşannifîn*, 2/70; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn: Terâcîmü muşannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 12/122.

rü açısından önemli kılmaktadır. Eserin tahkikini gerçekleştiren Gânim Kaddûrî el-Hamed, mevcut yazma nüsha sayısının yedi olduğunu belirtmekte ve bu nüshaların çeşitli yazma eser kütüphanelerinde muhafaza edildiğini belirtmektedir. Hamed'in tespitine göre bu nüshaların kayıtlı bulunduğu kütüphaneler şu şekildedir:

1. Bursa İnebey Kütüphanesi, Haraççioğlu Koleksiyonu, nr. 178/1: “*Kitâbü'l-Bedî' fî ma'rifeti mâ rusime fî Muşhafi 'Osmân b. 'Affân*” ismiyle kayıtlıdır. Nüsha, 1–28. varaklar arasında yer almaktadır, hicrî 723 yılında istinsah edilmiştir.

2. Kahire, Ravdatü Hayrî Kütüphanesi: “*Kitâbü'l-Bedî' fî'l-hicâ ve't-taşrî'* “ adıyla kayıtlı olan bu nüsha, 63–93. varaklar arasında bulunmaktadır. Katalog numarası belirtilmemiştir.

3. Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mışriyye, nr. 23318/B: “*Kitâbü'l-Bedî' fî'l-Hicâ*” başlığıyla kayıtlıdır. Baş kısmında bazı eksiklikler bulunan bu nüsha, 248–265. varaklar arasında yer alan bir mecmua içerisinde yer almaktadır.

4. Şam, el-Mektebetü'z-Zâhiriyye, nr. 307 (18 – Kıraatler): “*Kitâbü'l-Bedî' fî'l-Hicâ*” ismiyle kayıtlıdır. 24 varaktan oluşan nüsha, modern döneme ait, aceleyle ve zayıf bir hatla istinsah edilmiştir.

5. Tanta (Mısır), el-Mescidü'l-Ahmedî, nr. 18/365: “*el-Bedî' fî Ma'rifeti mâ Rusime fî Muşhafi 'Osmân b. 'Affân mine'l-Maqtû' ve'l-Mavşûl*” başlığıyla kayıtlı ve 28 sayfadan ibarettir. Hicrî 616 yılında istinsah edilen nüshada müellif ismine yer verilmemiştir.

6. Saraybosna, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi: “*el-Bedî' fî Resmi Mushafi 'Osmân*” adıyla kayıtlıdır. 122 numaralı mecmuanın bir parçası olup 167–186. varaklar arasında yer almaktadır.

7. Bağdat, Irak Müzesi Kütüphanesi, nr. 15010: “*Risâle fî Resmi'l-Mushaf*” adıyla kayıtlıdır. Müellifi meçhul olarak kaydedilen bu nüsha, 20 varaktan oluşan müstakil bir risaledir.²¹

Mushaf imlâsına dair telif edilen eserlerde, üslup ve yöntem bakımından genel olarak üç temel yaklaşımın benimsendiği müşahade edilmektedir. Bunlardan ilki, belirli bir imlâ özelliğini esas alan ve bu vasfa sahip tüm lafızları sistematik biçimde incelemeyi hedefleyen “konu merkezli” yöntemdir. Nitekim Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî'nin *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*'ı, Ebû Amr ed-Dânî'nin *el-Mukni'* ve İbn Muâz el-Cühenî'nin *Kitâbu'l-Bedî'* adlı eserleri, bu yöntemi esas alan çalışmalardandır. Söz konusu metotla kaleme alınan eserler; “ibdâl” (bir harfin başka bir harf ile yazılması), “haziif” (yazıda bulunmayan harfler), “ziyâde” (fazladan harf kullanımı), “hemze” (hemzenin yazımı), “fasl-vasl” (ayrık veya bitişik yazım) ve “ittifaklar ile ihtilaflar” (mushaflar arasındaki yazım birliktelikleri ve farklılıkları) konularını ihti-

²¹ Gânim Kaddûrî Hamed'in esere yazdığı “Giriş” bölümü, bk. İbn Muâz el-Cühenî el-Endelüsî el-Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî' fî ma'rifeti mâ rüsime fî muşhafi 'Osmân*, thk. Ganim Kaddûrî Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 2000), 9-10.

va etmektedir.²² İkinci yöntem ise Kur'ân-ı Kerîm'in başından sonuna kadar özel bir imlâ yapısına sahip kelimelerin sıralı şekilde ele alınmasını esas alır. Bu yöntemi benimseyen çalışmalardan biri İbn Necâh'a ait *Muhtaşaru't-Tebyîn* adlı eserdir. Üçüncü yöntem ise hem konu merkezli hem de tertip merkezli yaklaşımları bir arada kullanan bir metottur. Ebû İshâk İbn Vesîk'in (öl. 654/1256) *el-Câmi' limâ yuhtâcü ileyhi min resmi'l-Muşhaf* adlı eseri bu yöntemin örneklerindendir.²³

3. Eserde Ele Alınan Konuların İncelenmesi

Mushaf imlâsının özellikleri, benzer kelimelerin bazı yerlerde farklı şekillerde yazılması ve bu yazımlar arasında lafız ve okuyuş bakımından tam bir uyumun bulunmaması sebebiyle çeşitli yaklaşımlara konu olmuştur. Buna göre Dâni ve Kirmânî gibi bazı âlimler bu farklılıkları, dönemin Arap yazısının özelliklerine ve onun temelini teşkil eden daha eski yazı sistemlerine dayandırarak açıklamışlardır. Diğer bir grup ise, mushaf yazımındaki bu tür farkların, kıraat ihtilaflarını yazıya yansıtma gayretinden doğduğunu ileri sürmüştür.²⁴ İbnü'l-Bennâ el-Merrâkuşî (öl. 721/1321) gibi bazı müellifler ise mushaf imlâsındaki bu farklılıkları irfânî ve bâtinî anlamlarla irtibatlandırarak izah etme yolunu seçmişlerdir.²⁵ Mushaf'ın imlâ özelliklerinin kâtiplerin hatasından kaynaklandığı iddiası ise ilk kez İbn Haldûn tarafından dile getirilmiştir. Ancak o, Zeyd b. Sâbit'in başkanlığında oluşturulan heyetin varlığını ve bu çalışmanın beş yıl gibi bir sürede tamamlandığı gerçeğini dikkate almadığı, ayrıca mushaf imlâsındaki farklılıkların izahında tercih edilen irfânî yaklaşımı tek yönlü bir açıklama gibi gördüğü, kıraat farklılıkları ile diğer muhtemel sebepleri dikkate almadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.²⁶ Bir diğer açıklama ise dilsel gerekçelere dayandırılmıştır. Ferrâ, İbnü'l-Enbârî, Mehdevî, Dâni, İbn Necâh ve İbn Vesîk gibi bazı âlimler eserlerinin ilgili bölümlerinde mushaflardaki kimi yazım farklılıklarını Arap dilinin kuralları çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Her ne kadar bu tür izahlar mushaf imlâsındaki tüm farklılıkları kapsamasa da, diğer yaklaşımlara nazaran daha isabetli ve gerçeğe daha yakın değerlendirmeler olarak kabul edilmiştir.²⁷

İbn Mu'âz el-Cühenî'nin bu konudaki yaklaşımı ise, detaylarına aşağıda değinileceği üzere, bazı yazım farklılıklarını kıraat ihtilaflarının bir yansıması olarak görmüş olsa da, genel olarak bu farklılıkları Arap dilinin kuralları çerçevesinde izah etmeye öncelik verdiği anlaşılmaktadır. Müellif, eserde her bir bölümü mushaf yazımındaki farklı imlâ özelliklerine ayırarak şu başlıklarla tasnif etmiştir: "Mushafta Ayrı ve Bitişik Yazılanlar", "Mushafta Hâ ve Tâ Harfiyle Yazılanlar", "Mushaf'ta Vâv, Yâ ve Elif Harfleriyle Yazılanlar", "Vâv Harfiyle İlgili

²² Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 145.

²³ Ganim Kaddûrî Hamed, tahkikini yaptığı İbn Vesîk ait *el-Câmi'* adlı esere yazdığı giriş bölümünde mushaf imlâsı literatüründeki üslup çeşitliliğine değinerek İbn Vesîk'in eserinde bu iki yöntemi birleştirdiğini belirtir. Bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Abdîrrahmân el-İşbîlî İbn Vesîk, *el-Câmi' limâ yuhtâcü ileyhi min resmi'l-Mushaf* (Bağdat: Dâru'l-Enbâr, 1988), 19-20.

²⁴ Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 280-283.

²⁵ Resul Akcan, "Mushaf İmlasına İrfânî Yaklaşım: Merrâkuşî Örneği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Haziran 2021), 775-776.

²⁶ Mehmet Emin Maşalı, "İbn Haldûn'un Gözüyle Mushaf İmlası", *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi* 22/22 (12 2014), 8-24.

²⁷ Ganim Kaddûrî Hamed, *Resmu'l-Mushaf: Dirâse Luğaviyye Târihiyye* (Bağdat: el-Lecnetü'l-Vataniyye, 1982), 205-206; Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 279.

Yazımlar", "Daha Önce Anılan Yâ Harflerine Dair Bölüm", "Elif Harfî Olmaksızın Yazılanlar", "Yâ Harfî Olmadan Bitişik Yazılıp Yâ ile Vakfedilenler ile Yâ'sız Vakfedilenler", "Vâvsız Yazılıp Vâv ile Vakfedilenler ve Vâvsız Vakfedilenler", "Elifsiz Yazılıp Elifle Vakfedilenler, Elifsiz Vakfedilenler ve Vakfta Tenvin Yerine Geçenler" ve "Mushaf'ta İzâfet Yâ'ları ile Lâme'l-Fiilin Yâ Harfiyle Yazımı." Her ne kadar müellif eserinde konuları bu şekilde ayrıntılı başlıklar altında tasnif etmiş olsa da, mushaf imlâsına ilişkin meselelerin daha sistematik bir biçimde anlaşılmasını sağlamak amacıyla, bu incelemede söz konusu başlıklar dört ana kategoride incelenmiştir: Maktû' ve Mevsûl, İbdâl, Hazf, Ziyâde.

3.1. Maktû' ve Mevsûl

Resmü'l-mushaf literatüründe bazı harf ve edatların yazımı "maktû'" (ayrık yazım) ve "mevsûl" (bitişik yazım) başlığı altında müstakil olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda kaleme alınan eserlerde genel eğilim, söz konusu lafızların yazımında asıl olanın maktû', yani ayrık yazım olduğu yönündedir. Bununla birlikte kaynaklarda, bazı harf ve edatların ayrık, bazılarının ise bitişik olarak resmedildiğine dair örnekler zikredilmiş;²⁸ bu farklılığın sebepleriyle alakalı bir takım gerekçeler de ileri sürülmüştür. Bu minvalde "telaffuzun esas alınması, edatlar arasında idgam olması, kıraat farklılığı, edatların çok kullanılması ve bazı dilsel sebepler" zikredilmiştir.²⁹ Cühenî ise ayrık yazımın gerekçesini bu edatlarda (ما) 'nın ismi mevsûl (الذي) anlamında olmasını gösterir.³⁰

İbn Muâz el-Cühenî eserine maktû' ve mevsûl şeklinde yazılan harf ve edatları ele almakla başlar. Burada, özellikle dokuzu (ما) edatının diğer harf ve edatlarla oluşturduğu terkiib olmak üzere toplam 18 edata yer verir.³¹ Bu bölümde bu harf ve edatlar onun yer verdiği sıraya göre incelenecektir.

1. (إِنَّمَا): Bu edat el-En'âm 134. âyeti dışında bütün mushaflarda (إِنَّمَا) şeklinde bitişik yazılmıştır. Cühenî, diğer resmü'l-mushaf kaynaklarından farklı olarak Tâhâ 19. âyette de mushaflar arasında farklı yazımların olduğu bilgisini verir.³² Diğer kaynaklar ise bu edatın en-Nahl 95'de Irak mushaflarında bitişik, kadim mushaflarda ayrık olduğunu naklederler.³³

2. (وَأَنَّ): Bu edat el-Hac 62 ve Lokmân 30 ayetlerinde (وَأَنَّ) şeklinde ayrık, diğer yerlerde ise (إِنَّمَا) şeklinde bitişik resmedilmiştir. Cühenî ayrık yazılmasının gerekçesini

²⁸ Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ammâr el-Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, thk. Hâtim Şâlih Zâmin (eş-Şârika: Dâru İbni'l-Cevzî, 1430), 42-49; Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 20-29; Ebû Amr Osman b. Sa'id ed-Dânî, *el-Mukni' fî ma'rifeti mersûmi meşâhifi ehli'l-emşâr*, thk. Muhammed Sâdık Kamhavî (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, t.y.), 73-81; İbn Vesîk, *el-Câmi'*, 79-84.

²⁹ Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 49; Dânî, *el-Mukni'*, 73; Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 243-247.

³⁰ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 22, 43.

³¹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 22, 43.

³² Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 20.

³³ Bk. Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ'*, thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan (Dimaşk: Mecmeu'l-luğati'l-Arabiyye, 1971), 1/313; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 47; Dânî, *el-Mukni'*, 78-79; Ebû Dâvud Süleyman İbn Necâh, *Muhtaşaru't-Tebyîn li-hicâ'i't-tenzîl*, thk. Ahmed b. Ahmed b. Muhammed Şerşâl (Riyâd: Vizâratu's-Şuûnü'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da' ve'l-İrşâd, 1423), 3/575; İbn Vesîk, *el-Câmi'*, 80.

(مَا)'nın ism-i mevsul manasında olması ile açıklar.³⁴ Diğer kaynaklar ise bu iki yere ilaveten el-Enfâl 41'de de Irak mushaflarında bitişik, kadim mushaflarda ayrık resmedildiğini aktarırlar.³⁵

3. (عَمَّا): Bu edat el-A'râf 166 dışında Kur'an'ın tamamında bitişik yazılmıştır.³⁶

4. (مِّنْ مَا): Bu edat en-Nisâ 25, er-Rûm 28 ve el-Münâfikûn 10'daki ayetlerde (مِّنْ مَا) şeklinde ayrık, diğer yerlerde bitişik resmedilmiştir.³⁷

5. (أَيِّنْ مَا): Bu edat el-Bakara 115, Nahl 76, eş-Şuarâ 92 ve el-Ahzâb 61 olmak üzere dört âyette bitişik, diğer yerlerde ayrık yazılmıştır. Cühenî eş-Şuarâ 92'deki âyette ayrık yazanların en-Nisâ 78'deki âyette bitişik yazdıklarını belirtir.³⁸ Onun isim vermeden zikrettiği ihtilafı Mehdevî detaylı bir şekilde ele alarak Ebû Ca'fer Ahmed b. el-Hazzâz'ın el-Ahzâb 61'deki edatı bitişik yazılanlara ilave ettiğini, isim zikretmeksizin başkalarının en-Nisâ 78'dekini bitişik yazılanlara eklediğini aktarır.³⁹

6. (كُلَّمَا): Bu edat en-Nisâ 91 ve İbrâhîm 34'de olmak üzere iki yerde ayrık, diğer yerlerde bitişik resmedilmiştir.⁴⁰ Cühenî ve Mehdevî dışındaki kaynaklar, bu edatın söz konusu iki yerin dışında bitişik resmedildiğini söylemekle birlikte Dâni, en-Nisâ 91'deki edatın da bitişik resmedildiğini belirtmekte;⁴¹ İbn Necâh ise en-Nisâ 91 ve el-Mü'minûn 44'deki edat için ihtilafın vâki olduğu bilgisine yer vermektedir.⁴²

7. (بِئْسَ مَا): Bu ifade el-Bakara 90 ve 93, el-A'râf 150'deki âyetler dışında ayrık resmedilmiştir.⁴³ Dâni ve İbn Vesîk, el-Bakara 93'da evveline lâm harfî geldiğinde (مَا)'nın ayrık yazıldığını,⁴⁴ İbn Necâh ise mushaflarda bitişik ve ayrık resmedildiğini ancak iki resmin de uygun olduğunu söylemektedir. Ayrıca İbn Necâh, el-A'râf 150'deki edatın Medine mushafında bitişik, Irak mushaflarında ayrık resmedildiğini belirtir.⁴⁵

Diğer taraftan Cühenî, bazı âlimlere göre (بِئْسَ) kelimesinden önce vav, fâ veya lâm harfî geldiği yerlerde, nerede geçerse geçsin bu durumda yazımda bitişik olmasının tercih edildiğini söyler. Eğer (بِئْسَ)'den önce bu harflerden biri yoksa, Ahfeş'e göre (مَا) belirsiz bir kelimedir ve "sıfat tamlaması"dır. Diğer bazılarına göre ise (مَا), yine (الَّذِي) anlamındadır. Bu ihtilafı yaklaşımları aktaran Cühenî bitişik yazılmasını tercih ettiğini belirttikten sonra her iki şekilde resmetmenin de caiz olduğunu vurgular. Ancak, ayrı veya bitişik yazımın (مَا)'ya verilecek manaya göre şekilleneceğini; bu nedenle eğer (مَا), (الَّذِي) anlamında kabul edilirse, ayrı yazılması gerektiğini söyler.⁴⁶

³⁴ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî*, 20.

³⁵ Dâni, *el-Mukni*, 78-79; İbn Necâh, *Muhtaşaru't-Tebyîn*, 4/993-994; İbn Vesîk, *el-Câmi*, 80.

³⁶ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî*, 21; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 44; Dâni, *el-Mukni*, 74.

³⁷ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî*, 21; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 43; Dâni, *el-Mukni*, 74.

³⁸ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî*, 21.

³⁹ Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 46; Dâni, *el-Mukni*, 77-78; İbn Vesîk, *el-Câmi*, 83-84.

⁴⁰ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî*, 22.

⁴¹ Dâni, *el-Mukni*, 79; İbn Vesîk, *el-Câmi*, 82.

⁴² İbn Necâh, *Muhtaşaru't-Tebyîn*, 2/410-411.

⁴³ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî*, 22; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 45; Dâni, *el-Mukni*, 79.

⁴⁴ Dâni, *el-Mukni*, 79; İbn Vesîk, *el-Câmi*, 83.

⁴⁵ İbn Necâh, *Muhtaşaru't-Tebyîn*, 2/184; 3/575.

⁴⁶ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî*, 23.

8. (فِيمَا): Bu edat el-Bakara 240; el-Mâide 48, el-En'âm 145 ve 165, el-Enbiyâ 102, en-Nûr 14, eş-Şuarâ 146, er-Rûm 28, ez-Zümer 3 ve 46, el-Vâkıa 61 olmak üzere on bir yerde (مَا) şeklinde ayrıık resmedildiğini belirtir. Burada ez-Zümer 3 ve 46, el-Vâkıa 61 ile ilgili aktarımı Dâni'nin *et-Tahbîr* adlı eserine atıfla yapar.⁴⁷ Dâni'nin günümüze ulaşmamış olan bu eserinin *el-Mukni* adlı eserinden daha tafsilatlı olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁴⁸ Dolayısıyla Cühenî bu esere atıf yapmakla eserin varlığını teyit etmiş görünmektedir. Ayrıca, kaynak göstermeden veya herhangi bir âlime atıfta bulunmadan bu edatın kıraati ile ilgili ihtilafların söz konusu olduğuna değinir. Buna göre bazılarının yukarıdaki yerlerden sadece eş-Şuarâ 146'da (فِي مَا) edatını ayrıık yazdığını aktarır.⁴⁹ Söz konusu 11 yerdeki ihtilaftan bahseden İbn Necâh da edatın el-Bakara 240 ve el-En'âm 145'de bitişik veya ayrı resmedildiğini, her iki yazım şeklinin de güzel olduğunu belirtir. Öte yandan Mehdevî, Dâni ve Cühenî'den farklı olarak eş-Şuarâ 146 ve el-Enbiyâ 102'de ayrı olarak resmedilmesinde ittifak olduğunu söyler.⁵⁰

Cühenî ihtilaflara temas ettikten sonra kendi tercihini de (مَا) ile ilgili genel kuralı zikrederek dile getirir. Burada aslolan (مَا)'nın (الَّذِي) anlamında olduğunda, ayrı yazılmasıdır. Zaten Kur'an'daki bu tür harflerin çoğu da (الَّذِي) anlamındadır. Ayrıca müellif “Her biri bitişik yazılmış olsaydı, bu da güzel olurdu.” diyerek, bu edatın bitişik veya ayrı yazılmasında çok büyük bir farklılığın olmadığına dair kanaatini de ifade etmektedir.⁵¹

9. (يَوْمَهُمْ): Bu izafet tamlaması el-Mü'min 16 ve ez-Zâriyât 13'de olmak üzere iki yerde (يَوْمَهُمْ) şeklinde ayrıık, diğer bütün yerlerde bitişik yazılmıştır.⁵² Cühenî, genel bir kaide olarak muzaf durumunda bitişik yazılması, değil ise ayrı yazılması gerektiğini ifade ederek yazımın gerekçesini de söyler. Dolayısıyla el-Mü'min 16 (يَوْمَهُمْ بَارِزُونَ) (O gün onlar, ortaya çıkarlar) âyetinde muzaf söz konusu olmadığı için ayrıık yazılmıştır, açıklamasını getirmektedir.⁵³

10. (كَيْ لَا): Bu edat el-Hac 5, el-Ahzâb 50, el-Hadîd 23 olmak üzere üç yerde bitişik, diğer yerlerde ayrıık resmedilmiştir.⁵⁴ Cühenî bu ifadenin geçtiği Âl-i İmrân 153 âyetini bazı âlimlerin bitişik, el-Hac 5 âyetini ise bazı âlimlerin ayrıık resmettiklerini nakleder. Bu konuda tercihe şayan görüşün, ayrı yazılması olduğunu belirtir. Çünkü (لَا) olumsuzluk edatıdır ve (كَيْ) edatından ayrıdır.⁵⁵ Dâni ise mezkûr üç yere ilave olarak Âl-i İmrân 153'de de bitişik

⁴⁷ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 24.

⁴⁸ Dâni'nin *el-Mukni* adlı eserinin manzum hali olan Şâtıbî'nin '*Akiletü etrâbi'l-kaşâ'id* adlı eserine şerh yazan Ebû Bekr b. Abdilgani el-Lebîb (ö. 736/1336'dan önce), eserinde *et-Tahbîr*'i kaynakları arasında zikreder. Bk. Ebû Bekr b. Abdilgani Lebib, *ed-Dürretü's-sakile fî şerhi ebyâti'l-'Akile*, ed. Abdulalî Zu'bûl (Doha: Katar Evkâf ve Diyanet İşleri Bakanlığı, 2011), 146. Eserin varlığı ile ilgili deliller için bk. Akaslan, “Resmü'l-Mushaf Literatürü Açısından Kâsım B. Firruh Eş-Şâtıbî'nin '*Akiletü Etrâbi'l-Kasâid Fî Esne'l-Mekâsîd*'ı”, 262.

⁴⁹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 24; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 48-49; Dâni, *el-Mukni*, 77.

⁵⁰ İbn Necâh, *Muhtaşaru't-Tebyîn*, 2/197; 198 291; 3/522.

⁵¹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 25.

⁵² Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 86; Dâni, *el-Mukni*, 75.

⁵³ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 25-26.

⁵⁴ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 26; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 45.

⁵⁵ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 26.

resmedilmesi hususunda ittifak edildiğini belirtmektedir.⁵⁶ Söz konusu dört yerde bitişik, diğer yerlerde ayrı resmedildiğini aktaran İbn Necâh da Âl-i İmrân 153'deki edatın Medine mushafında bitişik yazıldığı hususunda ittifak olduğunu belirtmekle birlikte Kûfe, Basra, Şam ve Bağdat mushaflarının bazısında ihtilaf edildiğini, bunlardan özellikle Şam ve Bağdat mushaflarında bu edatın bitişik resmedildiğine değinmektedir.⁵⁷ Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî (öl. 328/940) ise bu edatın el-Hadîd 23'de bitişik, el-Haşr 7'de ayrı resmedildiğini nakleder.⁵⁸

11. {عَنْ}: en-Nûr 43 ve en-Necm 29 âyetlerinde {عَنْ مَنْ} şeklinde ayrı yazılan bu ifade de bu iki yerin dışında mushafın tamamında bitişik yazılmıştır.⁵⁹

12. {أَنَّ}: el-Kehf 48 ve el-Kıyâmet 3'deki âyetlerde {أَنَّ} şeklinde nûn hazfedilerek bitişik şekilde yazılan bu ifade bu iki yerin dışında ayrı yazılmıştır.⁶⁰ Ancak Cühenî, el-Müzzemmil 20. âyetinde geçen ifadenin nûn harfiyle yazılması veya bu harfin hazfiyle ilgili olarak mushaflarda farklı yazımların bulunduğunu belirtir.⁶¹

13. {فَإِنْ لَمْ}: Hûd 14'deki âyette {فَإِنْ لَمْ يَكُنْ} şeklinde nûnun hazfi ile yazılan bu ifade, diğer yerlerde {فَإِنْ لَمْ} şeklinde nûn ile resmedilmiştir.⁶²

14. {وَأَمَّا}: Mushafın tamamında nûnun hazfi ile {وَأَمَّا} şeklinde bitişik resmedilen bu edat, sadece er-Ra'd 40'deki âyette {وَأَمَّا} şeklinde ayrı yazılmıştır.⁶³

15. {أَمْ}: Bu ifade en-Nisâ 109, et-Tevbe 109, es-Sâffât 11, Fussilet 40 olmak üzere mushafta geçtiği dört yerde {أَمْ مَنْ} şeklinde ayrı, diğer yerlerde {أَمْ} şeklinde bitişik yazılmıştır. Cühenî'ye göre bu ifadenin bitişik ya da ayrı yazılması arasında anlam bakımından bir fark bulunmamakla birlikte, mushaflarda bu şekliyle yazılmıştır.⁶⁴ Cühenî ayrıca ez-Zümer 9. âyetteki {أَمْ هُوَ قَائِلٌ} ifadesinin de hem şeddeli hem de {أَمْ} şeklinde tahfifli kıraat edildiğini naklederek buradaki kıraat farklılıklarına da işaret eder: Bu ifadeyi şeddesiz okuyanlara göre kelime yalnızca bir “mîm” harfiyle okunur. Şeddeli okuyanlara göre ise iki “mîm” ile yazılabilir; ister bitişik şekilde ister iki ayrı “mîm” ile yazılsın yahut birleştirilmiş iki “mîm” şeklinde olsun, hepsi câiz görülmüştür. Aynı durum, Kur'an'daki diğer tüm {أَمْ} ifadeleri için de geçerlidir. Ancak tercih edilen yazım şekli, bu ifadenin iki ayrı kelime (أَمْ + مَنْ) kabul edilerek iki “mîm” harfiyle ve ayrı yazılmasıdır; çünkü yapı itibarıyla bu ifade iki kelimeden oluşmaktadır.⁶⁵ Benzer bilgileri aktaran İbn Necâh, bu edatın idgamlı ve idgamsız resmedilmesi hususunda mushafların ittifak ettiğini belirtmektedir.⁶⁶

⁵⁶ Dâni, *el-Mukni* ' , 80.

⁵⁷ İbn Necâh, *Muhtaşaru't-Tebyîn*, 2/376.

⁵⁸ Bk. İbnü'l-Enbârî, *Îzâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ* ' , 1/342.

⁵⁹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi* ' , 26; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 44-45; İbn Necâh, *Muhtaşaru't-Tebyîn*, 2/417.

⁶⁰ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi* ' , 26-27; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 43.

⁶¹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi* ' , 27; Dâni, *el-Mukni* ' , 76; İbn Necâh, *Muhtaşaru't-Tebyîn*, 3/810; İbn Vesîk, *el-Câmi* ' , 80.

⁶² Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi* ' , 27; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 82; Dâni, *el-Mukni* ' , 71.

⁶³ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi* ' , 27; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 82; Dâni, *el-Mukni* ' , 71.

⁶⁴ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi* ' , 28.

⁶⁵ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi* ' , 28; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 44-45.

⁶⁶ İbn Necâh, *Muhtaşaru't-Tebyîn*, 2/417.

16. (أَنَّ لَا): Bu edatın on yerin dışında (أَنَّ) şeklinde nûn harfî olmaksızın resmedildiğini söyleyen Cühenî, bu yerleri şöyle sıralar: el-A'râf 105, 169, en-Neml 65, Hûd 50, 84, el-el-Hac 30, Yâsîn 60, ed-Duhân 19, el-Mümteherine 12, el-Kalem 46.⁶⁷ Ona göre bu edatta aslolan kelimenin nûn harfîyle yazılmasıdır; ancak nûn harfî olmaksızın yazanların, onun lâm harfine idgam edildiği ve telaffuzda açıkça duyulmadığı görüşünde olduğu için böyle yazdığını söyler. Ona göre idgam etmeyen kimse ise onu nûn harfîyle yazmalıdır.⁶⁸ Cühenî'den farklı olarak Dâni, el-Enbiyâ 87'deki ihtilaftan bahsetmemektedir. İbn Necâh ise mushaflarda nûn harfinin ayrık veya bitişik yazılması hakkında âlimlerin rivayetlerine yer vermektedir. Ayrıca, sahabenin ayrık resmettiğini gerekçe göstererek kendi tercihinin ayrık resmedilmesi yönünde olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹

17. (يَا بَنَ أُمِّ): Bu ifade mushaflarda el-A'râf 150'de (يَا بَنَ أُمِّ) şeklinde iki ayrı kelime olarak yazılmışken, Tâhâ 94'te (يَبْنُوْهُمْ) şeklinde bitişik yazılmış ve iki elif harfî hafzedilmiştir. Cühenî bu farkı Kisâi'nin (öl. 189/805) “ayrık yazım dilin asli yapısına uygunluk, bitişik yazım ise kolaylık ve kısaltma amacı taşır” şeklindeki görüşüne atıf yaparak açıklar.⁷⁰

18. (فَمَالِ هَؤُلَاءِ): Bu ifade, en-Nisâ 78, el-Kehf 49, el-Furkân 7 ve el-Meâric 36 olmak üzere dört yerde ayrık yazılmıştır.⁷¹ İbn Necâh ise söz konusu dört âyette ayrık olarak resmedilmesi hususunda ittifak vâki olduğunu aktarmakla birlikte mushaf kâtipleri döneminde ayrık ve bitişik iki imlâ şeklinin de kullanıldığını, dolayısıyla mushaflarda bu ifadenin bitişik veya ayrık şekilde resmedilmesinin görüldüğünü söylemektedir.⁷²

3.2. İbdâl

Kelimede telaffuz kolaylığı ve akıcılık sağlamak amacıyla bir harfin, mahreç veya sıfat bakımından kendisine yakın başka bir harf ile değiştirilmesi, “ibdâl” terimiyle ifade edilir.⁷³ Mushaf imlâsında bazı harfler, çeşitli gerekçelerle farklı harflerle yer değiştirilerek yazılmıştır. Mushaf literatüründe bu tür yazım örnekleri, kimi zaman yazım özelliklerine göre farklı başlıklar altında incelenmiş, kimi zaman da doğrudan “ibdâl” başlığı altında birlikte değerlendirilmiştir. İbdâl kapsamında değerlendirilebilecek örnekler incelendiğinde, sîn harfinin sâd ile, elif harfinin vav veya yâ ile, aslı vav olan bazı harflerin yâ ile, sakın nûn harfinin elif ile, tenvinin ise elif veya nûn harfî ile yazıldığı görülmektedir.⁷⁴ Ayrıca müenneslik alâmeti olan kapalı “tâ”nın (ة) açık “tâ” (ت) ile yazımı da bu kapsamda değerlendirilmiştir.⁷⁵

⁶⁷ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 29; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 42-43; Dâni, *el-Mukni'*, 73-74; İbn Necâh, *Muhtaşaru't-Tebyîn*, 3/555-556; İbn Vesîk, *el-Câmi'*, 79.

⁶⁸ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 29.

⁶⁹ İbn Necâh, *Muhtaşaru't-Tebyîn*, 3/556-557.

⁷⁰ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 30; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 48-49.

⁷¹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 30; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 48; Dâni, *el-Mukni'*, 80; İbn Necâh, *Muhtaşaru't-Tebyîn*, 2/406; İbn Vesîk, *el-Câmi'*, 82.

⁷² İbn Necâh, *Muhtaşaru't-Tebyîn*, 2/406-407.

⁷³ İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-i'râb*, thk. Muştafâ es-Sekkâ vd. (Kahire: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, 1954), 1/78; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Mu'cemü't-Ta'rîfât*, thk. Muḥammed Şiddîk el-Minşâvî (Kahire: Dâru'l-Faḍile, 2009), 9; Mehmet Ali Sarı, “İbdâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/263.

⁷⁴ Dâni, *el-Mukni'*, 176-177, 195-196, 209-215; İbn Vesîk, *el-Câmi'*, 56-61.

⁷⁵ İbn Vesîk, *el-Câmi'*, 61-64.

İbn Muâz el-Cühenî ise “ibdâl” başlığını doğrudan kullanmamakla birlikte, bu konuya giren bazı hususları farklı başlıklar altında ele almış, bazılarını ise hiç değinmemiştir. Onun ibdâl kapsamına giren konulara temas ettiği bölümler şunlardır: “Mushaflarda Hâ ve Tâ ile Yazılanlar”, “Mushaflarda Vav, Yâ ve Elif ile Yazılanlar ve Bunların Dışında Yazılanlar”, “Vav Harflerinden Bahsedilen Bölüm” ve “Yâ Harfi ile Resmedilen Kelimeler.” Burada söz konusu başlıklar belirtilen sıra dâhilinde ele alınacaktır.

3.2.1. Müenneslik “Tâ”sının Yazımı

Mushaf imlâsında, isimlerde müenneslik alâmeti olarak kullanılan “tâ” harfi, kimi zaman kapalı “tâ” (ة), kimi zaman ise açık “tâ” (ت) şeklinde yazılmıştır.⁷⁶ Bu farklı yazım biçimi birçok kelimede gözlemlenmektedir. Söz konusu farklılığın gerekçesine dair çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Bu bağlamda yazımda kelimenin kök hâlinin esas alındığı, aslî harfle müenneslik “tâ”sını ayırt etme amacı güdüldüğü, lehçeler arası farkların etkili olduğu, morfolojik ve fonolojik gerekçelere dayandığı, okunuşun esas alındığı, kıraat farklılıklarını yansıtmaya yönelik olduğu, vakf ve vasl esas alınarak yazım tercihinde bulunulduğu şeklinde gerekçeler ileri sürülmüştür.⁷⁷ Bu açıklamalar arasında en makul olanı, açık “tâ” ile yazılan yerlerde vaslın, kapalı “tâ” ile yazılan yerlerde ise vakfın dikkate alındığı yönündeki değerlendirmedir.⁷⁸

İbn Muâz el-Cühenî, bu konuyu eserinde “Mushaflarda (Hâ) ve (Tâ) ile Yazılanlar” başlığı altında incelemiş ve aşağıdaki örnekler çerçevesinde açıklamalarda bulunmuştur:

1. الرَّحْمَةُ kelimesi, genellikle kapalı “tâ” ile yazılmıştır. Ancak el-Bakara 218, el-A‘râf 56, Hûd 73, Meryem 2 ve ez-Zuhruf 32 (âyetin başı ve sonu olmak üzere iki defa) olmak üzere toplam yedi âyette açık “tâ” ile yazılmıştır.⁷⁹

2. النَّعْمَةُ lafzı çoğunlukla kapalı “tâ” ile yazılmışken, el-Bakara 231, Âl-i İmrân 103, el-Mâide 6 ve 11, İbrâhîm 6, en-Nahl 72, 83, 114, Lokmân 20, Fâtır 3 ve et-Tûr 28 olmak üzere on bir âyette açık “tâ” ile yazılmıştır.⁸⁰

3. السُّنَّةُ kelimesi genelde kapalı “tâ” ile yazılmış olmakla birlikte, el-Enfâl 38, el-Ahzâb 62, Fâtır 43 (iki kez) ve el-Mü’min 85 âyetlerinde açık “tâ” ile yazılmıştır.⁸¹

4. الْمَرْأَةُ kelimesi genel olarak kapalı “tâ” ile yazılmıştır. Ancak Âl-i İmrân 35, Yûsuf 23 ve 51, el-Kasas 9, et-Tahrîm 10 ve 11 âyetlerinde açık “tâ” ile yazımı tercih edilmiştir.⁸²

5. الْكَلِمَةُ kelimesi çoğu yerde kapalı “tâ” ile yazılırken; el-A‘râf 137, Yûnus 33 ve 96, el-İsrâ 115 âyetlerinde açık “tâ” ile yazılmıştır. Cühenî, Dâni’ye atıfla Irak mushaflarında bu lafzın kapalı “tâ” ile yazıldığını, ancak el-Mü’min 6’da da açık “tâ” ile yazımın bulunduğunu

⁷⁶ Açık “tâ” ile yazılan kelimelerin anlam bağlamında tefsire yansımalarını ele alan bir inceleme için bkz. Fay-sal Arpaguş, *Resmü'l-Mushaf'ta Tâ-Yı Mebsûta* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2025).

⁷⁷ Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 40-41; Dâni, *el-Mukni*, 231; İbn Necâh, *Muhtaşaru't-Tebyîn*, 2/269; Hamed, *Resmu'l-Mushaf*, 269; Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 147.

⁷⁸ Mehmet Emin Maşalı bu görüşleri detaylı bir şekilde analiz ederek yukarıdaki sonuca ulaşmaktadır. Bk. Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 161.

⁷⁹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi*, 31; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 76.

⁸⁰ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi*, 31; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 77; Dâni, *el-Mukni*, 78.

⁸¹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi*, 32; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 77; Dâni, *el-Mukni*, 78.

⁸² Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi*, 32; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 78; Dâni, *el-Mukni*, 79.

belirtir. Ayrıca bu kelimedeki kıraat farklılıklarına da dikkat çeker. Buna göre el-A'râf 137 âyetinde bütün kıraat imamları lafzı tekil (müfred) olarak kıraat etmiştir. Diğer yerlerde ise Medine ve Şam ehli bu kelimeyi tekil okur iken, diğerleri çoğul okumuşlardır. Cühenî'ye göre lafzı çoğul okuyanlar için yazım açık “tâ” ile olmalı ve vakf da buna göre yapılmalıdır.⁸³ Cühenî'nin burada Medine ve Şam'a nisbet ettiği kıraatler ile Nâfi' (öl. 169/785), Ebû Ca'fer (öl.132/749) ve İbn Âmir (öl. 118/736)'e ait kıraatleri kastettiği söylenebilir. Zirâ Medine kıraat imamı olarak Nâfi' ve Ebû Ca'fer bilinirken, Şâm kıraat imamı olarak İbn Âmir nitelenmektedir.

6. النَّمْرَةُ, اللَّعْنَةُ ve آيَةُ kelimelerindeki yazım farklılıklarına değinen Cühenî, bu kelimelerdeki kıraat farklılıklarını da zikreder. Buna göre اللَّعْنَةُ kelimesi sadece Âl-i İmrân 61 ve en-Nûr 7 dışında kapalı “tâ” ile yazılmıştır. النَّمْرَةُ lafzı yalnızca es-Secde 47 âyetinde açık “tâ” ile yazılmış olup, diğer yerlerde kapalı “tâ” ile resmedilmiştir. Nâfi', İbn Âmir ve Hafs (öl. 180/796) lafzı cemî olarak okurken diğer râviler tekil kıraat etmiştir.⁸⁴

Aşağıdaki kelimeler de genelde kapalı “tâ” ile yazılmışken bazı âyetlerde açık “tâ” ile resmedilmiştir: الْمَعْصِيَةُ kelimesi genelde kapalı “tâ” ile, ancak el-Mücâdele 8 ve 9'da açık “tâ” ile yazılmıştır.⁸⁵ الشَّجَرَةُ kelimesi ed-Duhân 43'te açık “tâ” ile, diğer yerlerde kapalı “tâ” ile yazılmıştır. الْجَنَّةُ kelimesi el-Vâkıa 89 dışında her yerde açık “tâ” ile yazılmıştır. الْقُرْآنُ kelimesi el-Kasas 9'da açık “tâ”, diğer yerlerde kapalı “tâ” ile yazılmıştır.⁸⁶ آيَةُ kelimesi genelde kapalı “tâ” ile yazılmış olmakla birlikte, el-Ankebût 50'de açık “tâ” ile yazılmıştır. Bu kelimedede kıraat farklılıkları mevcuttur: Âsım'ın (öl. 127/745) râvisi Ebû Bekir Şu'be (öl. 193/809), İbn Kesîr (öl. 120/738), Hamza (öl. 156/773) ve Kisâî tekil; diğer imamlar ise çoğul olarak kıraat etmişlerdir. Cühenî, cemî şeklinde kıraatin açık “tâ” ile yazımı gerektirdiğini ve vakfin da buna göre şekillendiğini belirtir.⁸⁷

7. Diğer Örnekler: Müenneslik alâmeti olan “tâ” harfinin mushaflardaki yazımı, önceki örneklerin dışında bazı özel lafızlarda da dikkat çeken farklılıklar sergilemektedir. Cühenî bu kelimeleri de şöyle açıklar: فَطْرَةُ lafzı Kur'an'ın tamamında açık “tâ” ile yazılmıştır. لَوْمَةٌ kelimesi er-Rûm 30'da açık, el-Mâide 54'te ise kapalı “tâ” ile yazılmıştır. ابْنَةٌ kelimesi yalnızca et-Tahrîm 12'de açık “tâ” ile, يَا أَبَتِ ifadesi ise Kur'an'ın tamamında açık “tâ” ile resmedilmiştir. هَيْهَاتَ lafzı el-Mü'minûn 36'da iki kez açık “tâ” ile yazılmıştır. Ayrıca مَرْضَاءٌ (en-Nisâ 4/114) açık “tâ” ile yazılırken, مُرْجَاةٌ (Yûsuf 12/88), نِقَاةٌ (Âl-i İmrân 3/28), مَنَاءٌ (en-Necm 53/20) ve كَمِشْكَاةٌ (en-Nûr 24/35) gibi kelimeler kapalı “tâ” ile yazılmıştır. Diğer

⁸³ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 33; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 78; Dâni, *el-Mukni'*, 79; İbnü'l-Enbârî, *İzâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ'*, 1/286.

⁸⁴ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 33; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 77; Dâni, *el-Mukni'*, 80.

⁸⁵ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 33; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 77; Dâni, *el-Mukni'*, 80.

⁸⁶ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 34.

⁸⁷ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 34; Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman ed-Dâni, *et-Teysîr fî'l-kırâ'ati's-seb'*, thk. Otto Pretzl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, 1984), 174.

yandan, (وَلَاتَ) (Sâd 38/3), (ذَاتَ/ذَاتِ) (en-Necm 53/19, 53/60) ve (الَّاتِ) (el-Enfâl 8/7) gibi bazı kelimeler de açık “tâ” ile yazılmıştır.⁸⁸

İbn Muâz el-Cühenî, (وَلَاتَ) kelimesiyle ilgili olarak Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın (öl. 224/838) imam mushafını görüp, (وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ) ifadesinde açık “tâ” harfinin (حِينَ) kelimesindeki “hâ” harfine bitişik olarak yazıldığını aktardığını nakleder. Ancak çoğunluğun bu görüşe katılmadığını, yazımı açık “tâ” şeklinde ve (حِينَ) kelimesinden ayrı olarak tercih ettiğini ifade eder.⁸⁹ Cühenî, bölümün sonunda bu tür yazım farklılıklarının kurrâ tarafından bilinmesinin gerekliliğini vurgular.⁹⁰

3.2.2. Mushaflarda Vâv, Yâ ve Elif ile Yazılan Kelimeler

Cühenî, bu başlık altında aslî harflerinde hemze bulunan bazı kelimelerin mushaflarda vav, yâ ve elif harfleriyle yazıldığı örneklerle yer verir. Bu bağlamda (الْمَلَأُ) lafzının el-Mü’minûn 24 ile Neml 29, 32 ve 38. âyetler olmak üzere dört yerde (الْمَلَأُ) şeklinde vav harfiyle yazıldığını, diğer yerlerde ise (الْمَلَأُ) şeklinde elif ile resmedildiğini aktarır.⁹¹ Aynı şekilde (جَزَا) lafzı da el-Mâide 29, 33; Tâhâ 76; eş-Şûrâ 40 ve el-Haşr 15 âyetlerinde olmak üzere beş yerde (جَزَا) şeklinde vav harfiyle yazılmıştır; diğer yerlerde ise (جَزَاءُ) şeklinde elif ile yazılmıştır. Cühenî, bazı âlimlerin Tâhâ 76’yı bu liste dışında tuttuğunu ve yalnızca dört örnekten söz ettiklerini, ayrıca bu kelimenin kimi mushaflarda ez-Zümer 24’de vav harfiyle yazıldığını, el-Kehf 88’de Irak mushaflarında vavlı, Medine mushaflarında ise vavsız olarak geçtiğini, Tâhâ 76’da da Irak mushaflarında vavlı olduğunu belirtir.⁹² (شُرَكَاءُ) kelimesi el-En‘âm 94 ve eş-Şûrâ 21’de vav ile yazılmıştır; bazı âlimler bu kelimenin el-Kalem 41’de de vavlı olduğunu ifade eder. (عُلَمَاءُ) kelimesi eş-Şuarâ 197 ve Fâtır 28’de (الْعُلَمَاءُ) şeklinde hem vav hem de elif harfleriyle yazılmıştır.⁹³

Cühenî ayrıca aslında vav içermeyen bazı kelimelerin, mushaflarda vav ve elifli olarak yazıldığı yerleri de zikreder. Buna göre (نَسُوا) kelimesi Hûd 87’de (نَسُوا) şeklinde, (دُعَاءُ) kelimesi el-Mü’min 50’de (دُعُوا) şeklinde, (شَفَعُوا) kelimesi er-Rûm 13’te (شَفَعُوا) şeklinde, (الضُّعَفَاءُ) kelimesi ise İbrâhîm 21 ve el-Mü’min 47’de (الضُّعَفَاءُ) şeklinde vav ve elif ile birlikte yazılmıştır.⁹⁴ Benzer şekilde, (أَنْبَاءُ) kelimesi el-En‘âm 5, eş-Şuarâ 6, İbrâhîm 9, Sâd 21 ve 67, et-Tegâbün 5 âyetlerinde (أَنْبِؤُا) şeklinde, (الْأَنْبَاءُ) kelimesi ise yalnızca es-Sâffât 106 ve ed-Duhân 33’te vav ve elifli olarak yazılmıştır. Cühenî bu örneklerin dışında Kur’an’da başka yerde bu şekilde yazımın bulunmadığını belirtir.⁹⁵

3.2.3. Vâv Harfinden Bahsedilen Bölüm

Kur’ân-ı Kerîm’de bazı kelimelerin yazımında vav harfiyle birlikte elif harfine de yer verildiği görülür. Cühenî bu bağlamda Yûsuf 83’deki (تَفْتُوُ) ve en-Nahl 48’deki (يَتَفَيُّوُ), Tâhâ

⁸⁸ Cühenî, *Kitâbü’l-Bedî*’, 35; Mehdevî, *Hicâ’ü meşâhifi’l-emşâr*, 77; Dâni, *el-Mukni*’, 80.

⁸⁹ Cühenî, *Kitâbü’l-Bedî*’, 34; Mehdevî, *Hicâ’ü meşâhifi’l-emşâr*, 78-79; Dâni, *el-Mukni*’, 80-82.

⁹⁰ Cühenî, *Kitâbü’l-Bedî*’, 36.

⁹¹ Cühenî, *Kitâbü’l-Bedî*’, 37; Mehdevî, *Hicâ’ü meşâhifi’l-emşâr*, 91; Dâni, *el-Mukni*’, 56.

⁹² Cühenî, *Kitâbü’l-Bedî*’, 37; Mehdevî, *Hicâ’ü meşâhifi’l-emşâr*, 91; Dâni, *el-Mukni*’, 57.

⁹³ Cühenî, *Kitâbü’l-Bedî*’, 38; Mehdevî, *Hicâ’ü meşâhifi’l-emşâr*, 92; Dâni, *el-Mukni*’, 57.

⁹⁴ Cühenî, *Kitâbü’l-Bedî*’, 38; Mehdevî, *Hicâ’ü meşâhifi’l-emşâr*, 92; Dâni, *el-Mukni*’, 57.

⁹⁵ Cühenî, *Kitâbü’l-Bedî*’, 39; Mehdevî, *Hicâ’ü meşâhifi’l-emşâr*, 92-93; Dâni, *el-Mukni*’, 57-58.

119'daki (لَا تَطْمُؤُوا), en-Nûr 8'deki (وَيَذَرُوا) ve el-Furkân 77'deki (يَعْبُؤُوا) fiillerinin tamamının vav ve elif ile yazıldığını belirtir. Benzer şekilde el-Mümtehine 4'deki (بَرَأُوا), Tâhâ 18'deki (أَتَوَكَّلُوا) ve er-Rûm 11'deki (يَبْدُوا) fiilleri de vav ve elif yazılmıştır. Ancak el-Kıyâmet 13'deki (يُنَبِّؤُوا) ve ez-Zuhurf 186'daki (يُنْتَسُوا) kelime ve fiillerin yazım konusunda ihtilaf vardır. Bazı âlimler bu lafızların vav ve elif ile yazıldığını, bazıları ise elifsiz yazıldığını nakletmiştir. Cühenî, (جَأُ) fiilinin mushaflarda kendisinden sonra elifsiz biçimde sadece vav ile yazıldığını belirtir.⁹⁶ Dâni ise bu fiile (وَبَاءُ، وَفَاءُ) fiillerini de ekler.⁹⁷

Cühenî'ye göre (كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ) (el-Mutaffifîn 83/3) âyetinde de vavsız bir yazım söz konusudur. Zira bu âyetin aslı (كَالُوا لَهُمْ وَ وَزَنُوا لَهُمْ) şeklinde olmakla birlikte burada fiil (كَالُوا), (لَهُمْ) üzerine atfedilmiş, ondaki lââm harfî hazfedilerek yalnızca (هُمْ) lafzı üzerine atıf yapılmıştır ve (كَالُوهُمْ) şeklinde tek bir kelime meydana gelmiştir. Çünkü mensub (nesne durumundaki) zamir, kendisini nasbenden unsurla birlikte tek bir harftir.⁹⁸ Cühenî, el-Mutaffifîn 3'deki (كَالُوهُمْ) ifadesinin bir kelime olarak kabul edilmesini verdiği örneklerle nahiv âlimlerinden Sîbeveyhi (öl. 180/796) ve onun takipçilerine dayandırır. Ancak İsa b. Ömer en-Nahvî (öl. 149/766) gibi âlimlerin (كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ) âyetini tek bir kelime kabul etmediklerini (وَزَنُوا) ve (كَالُوا) kelimelerindeki vavlar üzerine vakf yapılabildiğini, nitekim âyetin devamında (يُخْسِرُونَ) ifadesi ile ibtidanın söz konusu olduğunu aktarır. Ayrıca böyle bir uygulamanın kıraat imamlarından Hamza'nın vechi olduğunu belirtir.⁹⁹

Cühenî resmü'l-mushaf çerçevesinde belirli kelimelerin bazı mushaflarda vav ve elif ile yazılıp yazılmadığına dair örnekler de vermektedir. Buna göre (الرَّبَّوَا) kelimesi vav ve elif ile birlikte yazılmıştır. Ancak er-Rûm 39'da (وَمَا أَتَيْنُكُمْ مِنْ رَبٍّ لَّيَزُبُّوا) şeklinde sadece elif ile yazılmıştır. en-Necm 20, 29, 'deki (وَمَنُوءَ، الْحَيُوءَ، الرَّكُوءَ، الصَّلُوءَ) ve en-Nûr 35'deki (كَمَشْكُوءَ) kelimeleri sadece vav ile yazılmıştır. el-A'râf 145'deki (سُورِيَكُمْ) kelimesi vav ile yazılmıştır; ancak bazı mushaflarda vav düşmüştür. el-Enbiyâ 71'de de benzer bir durum söz konusudur. Bazı mushaflarda Tâhâ 71 (وَأَصْلَبْتَكُمْ) ve eş-Şuarâ 26'da vavlı yazılırken, bazılarında vavsız yazılmıştır.¹⁰⁰ Âl-i İmrân 15'de (قُلْ أُوْنِيْبِكُمْ) vav ile yazılırken, benzeri diğer yerlerde vavsız yazılmıştır.¹⁰¹

Cühenî, Yûsuf Sûresindeki (الرُّؤْيَا، رُؤْيَايَ، رُؤْيَاكَ) kelimelerinin mushafta vavsız yazıldığını aktarır. el-Ahzâb 51'deki (وَتُؤْوِي إِلَيْكَ) ile el-Meâric 13'deki (تُؤْوِيهِ) ifadelerinin tek bir vav ile resmedildiğini söyler. Ayrıca kelimenin ortasında gelen ve ref' durumunda olan her hemzenin, mushaf yazımında vav şeklinde tasvir edildiğini nakleder. Buna örnek olarak el-Enfâl 24'deki (إِنْ أُولِيَاءُهُ)، Yûsuf 74'deki (جَزَاؤُهُ) vb. yerleri verir.¹⁰²

⁹⁶ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 40.

⁹⁷ Dâni, *el-Muknî*, 26-27.

⁹⁸ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 40.

⁹⁹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 41. Buradaki vakıf uygulaması ile ilgili olarak bkz. İbnü'l-Enbârî, *İzâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ*, 1/347.

¹⁰⁰ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 40; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 99; Dâni, *el-Muknî*, 53.

¹⁰¹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 42. Benzer bir bilgi bkz. Dâni, *el-Muknî*, 59.

¹⁰² Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 43; Dâni, *el-Muknî*, 37.

3.2.4. Yâ Harfi İle Yazılan Kelimeler

Cühenî hemzenin yâ harfi üzerine yazılışı ile ilgili daha detaylı bilgi vermek için yeni bir başlık açar. Burada hemzenin yâ üzere yazıldığı kelimelere, mushafta kaç kelimede böyle yazıldığına, hangi kelimelerde istisnaların bulunduğu dair detaylı bilgiler verir. Bunlar (أَنْتُمْ، أَنْتَا، أَنْ لَنَا، أَنْذَا، أَفَانِ، تَلْقَائِي، نَبَأُ، وَإِيتَاءُ، وَمِنْ وَرَاءُ، وَمِنْ أَنْاءِ) kelimeleridir. Müellif, bazı kelimelerle ilgili mushaflarda farklılıkların olduğunu da belirtir.¹⁰³ Müellifin burada yer verdiği kelimeler benzer şekilde *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr* ile *el-Mukni* 'de de geçmektedir.¹⁰⁴

Müellif (أَنْتُمْ) ifadesindeki hemzenin el-En'âm 19, en-Neml 55, el-Ankebût 29 ve Fusilet 9 olmak üzere dört yerde yâ harfi ile yazıldığını belirtir. (أَنْتَا) kelimesi de en-Neml 67 ve es-Sâffât 36 olmak üzere Kur'an'da sadece iki yerde yâ üzerine yazılmıştır. (أَنْ لَنَا) ifadesi ise eş-Şuarâ 26/44 dışındaki bütün yerlerde yâ üzere resmedilmiştir. (أَنْذَا) edatı da el-Vâkıa 47. âyette yâ ile, diğer yerlerin hepsinde yâsız gelmiştir. (أَفَانِ) kelimesinde de Âl-i İmrân 144 ve el-Enbiyâ 34. âyetlerde elif harfinden sonra yâ harfi ile yazılmıştır. Yûnus 15'deki (تَلْقَائِي) kelimesinde de hemze yâ üzere resmedilmiştir. Aynı şekilde (نَبَأُ، وَإِيتَاءُ، وَمِنْ وَرَاءُ، وَمِنْ أَنْاءِ) kelimelerinde ise el-En'âm 34, en-Nahl 90, Tâhâ 130 ve eş-Şûrâ 51'deki âyetlerde bazı mushaflarda ihtilaf olmakla birlikte bu kelimelerde hemze yâ harfi üzerine yazılmıştır.¹⁰⁵

3.2.5. Hemzenin Elif Harfi İle Yazılması

Cühenî hemzenin, elif harfi ile yazıldığı yerleri de bir arada ele alır. Buna göre et-Tevbe 47 (وَلَا تُضْعَوْا)، en-Neml 21 (أَوْ لَا تَنْجَحُوا)'de hemze elif üzere yazılmıştır. Ancak Âl-i İmrân 158 (لِإِلَى اللَّهِ) ile es-Sâffât 68 (لِإِلَى الْجَحِيمِ) âyetlerinde bazı mushaflarda hemze (لَا)'dan sonra elif ile yazılmıştır. Mushafların çoğunda bu iki yerde elif hafzedilmiştir.¹⁰⁶ Bununla birlikte hemze el-Mâide 29'da (أَنْ تَبْرَأَ بِإِثْمِي) vav'dan sonra elif ile yazılmıştır. Cühenî Arapça'da kıyas ile hemzenin bir harf olarak tasavvur edilmediğini, çünkü nahivcilerin hemzenin harekeli, mâkabli sâkin olduğunda hemzeyi hat olarak tasavvur etmediklerini naklederek bu görüşe tabi olunması gerektiğini belirtir.¹⁰⁷

Hemze (لَدَا) kelimesinde Yûsuf 25'de (لَدَا الْبَابِ) şeklinde elif'li, el-Mü'min 18'de (لَدَى) şeklinde yâ'lı, (طَعَى) kelimesinde ise Hâkka 11'de (طَعَا الْمَاءَ) şeklinde elifli iken Kur'an'ın diğer yerlerinde yâ'lı yazılmıştır. İsrâ 1 (إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى)، el-Kasas 20 (وَمِنْ أَقْصَى)، Yâsîn 20 (مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ) âyetlerinde bazı mushaflarda elif'li, bazılarında yâ'lı resmedilmiştir.¹⁰⁸

(رَا) fiili de el-En'âm 76 (رَا كُوكَبًا)، Hûd 70 (فَلَمَّا رَا أَيْدِيَهُمْ)، el-En'âm 77 (فَلَمَّا رَا الْقَمَرَ)، el-En'âm 78 (فَلَمَّا رَا الشَّمْسَ) âyetlerinde elifden sonra yâ'sız bir şekilde yazılmıştır. Ancak en-Necm 11 (مَا رَا) ile en-Necm 18 (لَقَدْ رَا) âyetlerinde elifden sonra yâ harfi ile resmedilmiştir.¹⁰⁹ Ayrıca hemze eş-Şuarâ 61 (فَلَمَّا تَرَاءَ الْجَمْعَانِ) yâ'sız¹¹⁰, el-Kehf 23 (وَلَا تَقُولَنَّ لِشَايٍ) âyetinde

¹⁰³ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi*, 44-45.

¹⁰⁴ Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 53, 97-98, 115; Dâni, *el-Mukni*, 51, 47-48, 97.

¹⁰⁵ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi*, 44-45.

¹⁰⁶ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi*, 46; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 45; Dâni, *el-Mukni*, 45.

¹⁰⁷ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi*, 46-47.

¹⁰⁸ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi*, 46; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 87; Dâni, *el-Mukni*, 64-65.

¹⁰⁹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedi*, 47; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 107; Dâni, *el-Mukni*, 25.

¹¹⁰ Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 108; Dâni, *el-Mukni*, 24.

ise “şın” harfinden sonra elif getirilerek yazılmıştır. Ancak bazı mushaflarda ihtilaf söz konusudur.¹¹¹

3.2.6. Hemzenin Elifsiz Yazılması

Cühenî, “Daha önce zikrettiklerimiz dışında, elifsiz olarak yazılanlar” başlığı altında hemzenin elifsiz olarak yazıldığı yerlerle ilgili detaylı bilgiler vermeye devam eder. Buna göre hemze el-Cin 1 (قُلْ أَوْحَى) ve el-Cin 9 (فَمَنْ يَسْتَمِعِ الْأَنْ) âyetlerinde elifli yazılırken, bu iki yerin dışında elifsiz yazılmıştır.¹¹² el-Enfâl 42 (لَا تَخْلَقْنُمْ فِي الْمَبْعُودِ) âyetinde ayn harfinden sonra elifsiz yazılmıştır ve Kur'an'da başka bir örneği yoktur.¹¹³ Sebe' 5 (سَعَوْ فِي آيَاتِنَا) elifsiz vav ile yazılmıştır ve Kur'an'da başka bir yerde yoktur. en-Nisâ 99 (عَسَى اللَّهُ أَنْ يَغْفِرَ عَنْهُمْ) vav'dan sonra elifsiz bir şekilde yazılmıştır. Bunun da Kur'an'da başka bir örneği yoktur.¹¹⁴ (تُرَابًا) kelimesi en-Neml 67 (عِذَا كُنَّا تُرَابًا), er-Ra'd 5 (عِذَا كُنَّا تُرَابًا), en-Nebe 40 (كُنْتُ تُرَابًا) olmak üzere Kur'an'da üç yerde elifsiz resmedilmiştir. (فُرْعَانًا) Yûsuf 2 (عَرَبِيًّا) ve ez-Zuhuruf 3 (إِنَّا جَعَلْنَاهُ فُرْعَانًا) (سَمَوَاتٍ) kelimesi de Fussilet 12 (سَمَوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ) hariç bütün Kur'an'da elifsiz resmedilmiştir.¹¹⁵¹¹⁶

(وَأَصْحَابُ) kelimesi de iki yerde, eş-Şuarâ 176 (كَذَّبَ أَصْحَابُ لَيْكَةِ الْمُرْسَلِينَ) ve Sâd 13 (وَأَصْحَابُ) (وَإِنْ كَانَ أَصْحَابُ) âyetlerinde “elif-lam”sız, iki yerde de elifsiz resmedilmiştir: el-Hicr 78 (وَأَصْحَابُ الْأَيْكَةِ) ve Kâf 14 (وَأَصْحَابُ الْأَيْكَةِ).¹¹⁷ Kurrâ'nın Sâd ve eş-Şuarâ'daki okuyuşlarda ihtilaf ettiklerini belirten Cühenî, Nâfi', İbn Kesîr ve İbn Âmir'in bu iki yerde elifin hazfî, lâmin fethî ve hânın nasbî ile, diğer kurrânın ise elif-lâm ve hânın cerri ile okuduklarını aktarır. Cühenî burada her iki okuyuşun hucetini de zikreder. Buna göre elif-lâmı hazfedenler munsarif olduğu için (لَيْكَةِ)'nin sonundaki tâyı mansub yaparlar. Elif-lâmı dahil edenler ise gayr-i munsarif olan kelimeye elif-lâm dahil olduğunda munsarif ve izafe edilebilir olduğundan dolayı onu mecrur kılmışlardır.¹¹⁸

(يَا أَيُّهَا) kelimesi de en-Nûr 31 (يَا أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ), ez-Zuhuruf 49 (وَقَالُوا يَا أَيُّهَا السَّاجِرُ), er-Rahmân 31 (يَا أَيُّهَا النَّفَّاثُونَ) olmak üzere üç yerde elifsiz, diğer bütün yerlerde elifli resmedilmiştir.¹¹⁹ Kurrânın bu kelime üzerindeki vakf ile ilgili ihtilafına da değinen Cühenî, Ebû Amr ve Kisâî'nin elif üzerine, diğer kurrânın ise elifsiz vakfettiklerini; ayrıca İbn Âmir'in burada (•) harfini zammeli okuduğunu, diğer kurrânın ise fethalı okuduklarını nakleder.¹²⁰ Bazı âlimlerin, bu kelimenin elifsiz yazılmasının İbn Âmir'in kıraatinden kaynaklandığına dair nakillerine de yer verir.¹²¹

¹¹¹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 47; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 95; Dâni, *el-Mukni'*, 42.

¹¹² Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 48; Dâni, *el-Mukni'*, 19.

¹¹³ Benzer bir bilgi için bk. Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 108; Dâni, *el-Mukni'*, 19.

¹¹⁴ Benzer bir bilgi için bk. Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 109; Dâni, *el-Mukni'*, 27.

¹¹⁵ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 48; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 109; Dâni, *el-Mukni'*, 19.

¹¹⁶ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 49; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 105; Dâni, *el-Mukni'*, 20.

¹¹⁷ Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 106; Dâni, *el-Mukni'*, 21.

¹¹⁸ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 49.

¹¹⁹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 49; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 108; Dâni, *el-Mukni'*, 20.

¹²⁰ Bu kıraat vecihlerini Dâni de zikreder. Bk. Dâni, *et-Teysîr*, 61, 161-162.

¹²¹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 50.

3.3. Hazif-İspat

Hazif, resmü'l-mushaf literatüründe, telaffuzda mevcut olmasına rağmen yazımda yer almayan harfleri ifade eden bir terimdir. Buna karşılık gelen isbat ise bu tür harflerin telaffuza uygun biçimde yazıda da gösterilmesidir. Hazif uygulamaları en çok med harfleri olan vav, yâ ve elif üzerinde yoğunlaşmakla birlikte, yalnızca bu harflerle sınırlı değildir. Özellikle vasl hemzesi, lâm ve nûn gibi bazı sâkin harflerin yazımda yer almaması durumu da hazif kapsamına dâhil edilmektedir.¹²²

3.3.1. Yâ Harfinin Hazif ve İspatı-Vasl ve Vakfı

Cühenî, fiilin sonunda (lâme'l-fiil) yer alan yânın, cezm sebebiyle değil de ardından gelen sessiz bir harf nedeniyle telaffuzdan düşmesi durumunda, vakf halinde okunacağını belirtmektedir. Mushaflarda resmedilen yâ harfinin vasl ve vakf halinde kurrâ tarafından nasıl okunduğunu ele alırken, aynı zamanda vasledilen ve vakfedilen kelimeleri de bu bağlamda inceler. Mushaf hattında resmedilen bu gibi yerlerde yâ harfi telaffuz edilmeksizin vasledilmekle birlikte vakf hâlinde yâ harfiyle durulduğunu ve bu tür kelimelerin mushaflarda yâ harfiyle yazıldığını belirtir. Bu şekilde okunan yerlere şu âyetleri örnek verir: el-Bakara 269, el-Mâide 54, er-Ra'd 41, Yûnus 101, Yûsuf 59, Meryem 93, el-Enbiyâ 88, el-Kasas 55, er-Rûm 41, ez-Zümer 61, el-Mü'min 15, ed-Duhân 10.¹²³

Bu kurala dâhil olmayan, yalnızca bu başlık altındaki on üç yer olduğunu söyleyen Cühenî, istisna kelimelerin hem vakf hem de vasl hâlinde yâ harfi olmaksızın okunduğunu ve aynı şekilde mushaflarda da yâsız yazıldığını ifade eder. Onun istisna olarak gösterdiği âyetler şunlardır: en-Nisâ 146, Yûnus 103, Tâhâ 12, el-Hac 54, en-Neml 18, el-Kasas 30, er-Rûm 53, es-Sâffât 163, Kâf 41, er-Rahmân 24, el-Kamer 5, en-Nâziât 16, eş-Şems 16.¹²⁴

Cühenî; el-Bakara 196, en-Nisâ 1, el-Hac 35, el-Kasas 59 âyetlerini örnek göstererek buralarda kelimenin sonunda bulunan yâ harfinin vasl halinde telaffuzda düştüğünü belirtir. Söz konusu kelimelerin aslında nûn harfiyle bitmekte olduğunu, ancak izafet terkibi sebebiyle bu nûnun hafzedildiğini söyler. Dolayısıyla, kelime sonunda yer alan yâ harfi de izafetten kaynaklı bir yapı olup, vasl hâlinde telaffuzdan düşer, vakf hâlinde ise kelime yâ ile okunur. Bu bağlamda Cühenî, mushaf yazımıyla telaffuz arasındaki ilişkiyi vakf ve vasl durumları üzerinden değerlendirmektedir.¹²⁵ Aynı şekilde ﴿قِيلَ لَهَا ادْخُلِي الصَّرْحَ﴾ (en-Neml 27/44) âyetinde de ﴿ادْخُلِي﴾ ifadesinde vakf yapıldığını belirtmekle birlikte bu okuyuşun gerekçelerini de verir. Buna göre kelime yâ ile sona erer; aslında sonunda nûn harfi vardı, ancak hafzedilmiştir. Çünkü bu fiil müennes bir şahsa yöneltilmiş emir kipidir. Yâsîn 26'daki ﴿قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ﴾ âyetinde de ﴿ادْخُلِ﴾ fiilinde vakf yapılır. Burada lâm harfi cezmedilerek veya revm yapılarak durulur. Zira bu fiil de “zikret” anlamında bir emir fiilidir. Lâm harfinin kesre ile okunması ise kelimenin sonundaki sâkin harf ile ardından gelen lâm harfinin sâkin olması sebebiyledir.¹²⁶

¹²² Bk. Dâni, *el-Mukni* ' , 125-166; İbn Vesîk, *el-Câmi* ' , 31-51.

¹²³ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî* ' , 51.

¹²⁴ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî* ' , 52.

¹²⁵ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî* ' , 53.

¹²⁶ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî* ' , 54.

Cühenî, mushafta yazılı olan yânın vasl ve vakf halinde nasıl okunması gerektiğinin detaylarını da verir. Burada yânın bulunuşu ile ilgili dil tahlilleri de yapar. Yânın hazfedildiği yerlerin cazimetten dolayı olduğunu, buralarda vakf ve vasl halindeki okuyuşların nasıl olduğunu tarif ederek Kur'an'da yâsız yazılan yerlerin örneklerini verir. Ayrıca yine (هَادٍ، وَاقٍ، وَالٍ) vb. kelimelerin aslını vererek Arapça grameri bakımından, yâ üzerine zamme ağır geldiği için yânın düşürüldüğünü ve iki sakinin birleştiği için bu kelimelerde yâların düştüğünü söyler.¹²⁷ Diğer taraftan Cühenî bu tarz kelimelerde nasıl vakf yapılacağına dair nahiv ve kıraat ekollerinde farklı yaklaşımların bulunduğunu ifade eder. Bu çerçevede Kûfe ekolüne mensup kurrâlar ile nahivciler, kelimenin aslından olduğu halde hatta yazılı olmayan kelimelerde vakf yapıldığında yâyı iade etmezler. Resmü'l-mushafın hattı da buna göredir. İbn Kesîr ise bu kelimeler üzerinde (وَالِيٍّ، هَادِيٍّ، وَادِيٍّ، بَاقِيٍّ) şeklinde yâ üzere vakf yaparken, vaslını ise yâsız okur. Eğer yâ harfî sakin olursa ve ardından tenvin gelirse, hem kendisinin hem de tenvinin sâkin olması nedeniyle telaffuzdan düşer. Cühenî şeyhi Ebû'l-Kâsım Abdulcebbâr b. Ahmed et-Tarsûsî'nin (öl. 420/1029) İbn Kesîr'in râvisi Kunbul vasıtasıyla bu dört yere bir beşincisini daha eklediğini nakleder. Diğer kurrâ bütün yerlerde yâsız bir şekilde vakf yaparlar.¹²⁸ Sîbeveyhi gibi Basra nahivcileri ise vakf yaptıklarında bu yerlerin hepsinde yâ üzerine vakf yaparlar. Vakfta tenvin zâil olduğunda yâyı geri getirirler. Cühenî bu uygulamanın Arap dilinin kıyasına uygun, mushaf hattına aykırı olmakla birlikte, ona tabi olmanın daha evla olduğunu belirtir.¹²⁹

Cühenî Kur'an'da nida edatlarında hazfedilen yâların hazfedilme nedenlerini de dilsel gerekçeler ile açıklar. Şöyle ki; seslenen kişi, seslendiği şeyi kendine izafe ederse yâ hazfedilir. Kur'an'da bununla ilgili örneklere yer verdikten sonra mushafta el-Ankebût 56, ez-Zümer 53, ez-Zuhruf 18. âyetler olmak üzere üç yerde bu yânın bulunduğunu belirten Cühenî, bu yerlerdeki vakflarla ilgili kurrânın ihtilaf ettiğini aktarır. Buna göre el-Ankebût 56 ve ez-Zümer 53 âyetlerinde Hamza, Kisâî ve Ebû Amr vasl halinde yâyı sakin kılıp vakf yaparlar. Diğer kurrâ ise vaslda yânın fetha harekesiyle okurlar; vakf halinde ise yâyı isbat ederler. ez-Zuhruf 18'de ise vasl halinde sadece Âsım'ın râvisi Ebû Bekir fetha ile okur, vakf halinde ise yâ ile vakfeder. Nâfi', Ebû Amr ve İbn Âmir ise vasl hâlinde yâyı sakin kılar, vakf halinde ise isbat ederler. İbn Kesîr, Hafs, Hamza ve Kisâî vasl ve vakf hallerinin her birinde yânın hazfi ile okurlar.¹³⁰

Cühenî yâ ile ilgili İbrâhîm 31. âyetteki kıraat farklılıklarına da yer verir. Buna göre burada nida bulunmadığından yâ sabittir. Hamza, Kisâî ve İbn Âmir bu yâyı sakin kılmışlardır. Diğer imamlar ise fetha ile okumuşlar; ancak vakf halinde isbatı hususunda ittifak etmişlerdir. Hamza, el-Enbiyâ 05'te yâyı sükün ile, diğerleri ise fetha ile okur. Hepsini de yâ ile vakfeder, mushafta da yâ ile yazılmıştır. eş-Şuarâ 52'deki (بِعْبَادِي) kelimesinde ise Nâfi' yânın

¹²⁷ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 54-55.

¹²⁸ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 55; İbnü'l-Enbârî, *İzâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ'*, 1/233; Ahmed b. Muhammed Bennâ, *İthâfû fużalâ'i'l-beşer fî'l-kırâ'ati'l-erba'ate 'aşer*, thk. Enes Mihre (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 105.

¹²⁹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 56.

¹³⁰ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 56.

fethasıyla, diğer imamlar ise yânın iskanı ile okur.¹³¹ Cühenî, mushafta da kelimenin yâ ile sabit olduğunu belirterek, kıraat resim uyumluluğuna dikkat çeker.¹³²

3.3.2. İmlâda Mevcut Olan Vâv'ın Vasl ve Vakf Halindeki Durumu

Cühenî bu bölümde cemî vâvı ile kelimenin aslından olan vâvın kendisinden sonra gelen sakinden dolayı vasl ve vakf halinde nasıl okunduğunu ele alır. Buna göre bu vavdan sonra sakın bir harf geldiğinde vasl halinde vav telaffuz edilmez. el-En'âm 108, el-Kamer 27, ed-Duhân 15 gibi âyetler buna örnektir. Bu âyetlerde vavlı kelimeler vasl halinde okunmaz, vakf halinde isbat edilirler. Cühenî vâvın lâme'l-fiilinde bulunmakla birlikte mushaf hattında bulunmadığı dört yeri istisna olarak zikreder. Burada mushaftaki hatta ittiba ederek vakf yapılır. Bu dört yer el-İsrâ 11 (وَيَذُغُ الْإِنْسَانُ), eş-Şûra 24 (وَيَمُخُّ اللَّهُ الْبَاطِلَ), el-Kamer 6 (يَوْمَ يَذُغُ الدَّاعِ), el-Alak 17-18 (فَلْيَذُغْ نَادِيَهُ) (١٧) سَدَّغُ الرَّبَّانِيَّةِ (٨) (١٨) sûrelerinde geçmektedir.¹³³

Mushaf hattında olduğu halde vasıldan dolayı okunmayan vavların vakf halinde okunması gerektiğini; yine kelimenin aslından olduğu halde mushaflarda yazılmayan vavların da mushaf hattına uygun olarak vasl ve vakf halinde okunmayacağını söyleyen Cühenî, bu gibi yerlerde Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin (öl. 255/869) vav kelimenin lame'l-fiilinde bulunduğu için ancak onunla vakf yapılması gerektiğine dair görüşünün yanlış olduğunu belirtir. Bunun gerekçesi olarak Arapların cemi vâvını hazfettiğine göre lame'l-fiilindeki vâvı hazfetmelerinin ise daha uygun olduğunu söyler. Ayrıca Cühenî bu görüşü kabul etmenin, mushaflarda lame'l-fiilindeki harflerin hazfiyle ilgili tüm rivayetlerin reddedilmesi demek olduğuna dikkat çeker. Vav harfinin hazfinin normal olduğuna dair de Arap şiirinden istihsadda bulunur. Bu durumun hem konuşmada hem de Arapların şiirlerinde örneğinin çok olduğunu, onların vav harfi yerine dammeyle, yâ harfi yerine kesreyle ve elif harfi yerine de fethayla yetindiklerini belirtir.¹³⁴ Burada Cühenî'nin, es-Sicistânî'nin görüşünü eleştirirken ortaya koyduğu açıklamalardan, mushaflardaki yazım farklılıklarını Arap dilindeki kullanımlarla açıklamaya öncelik vermekle birlikte rivâyetleri de gözardı etmediği anlaşılmaktadır.

3.3.3. İmlâda Mevcut Olan Elif Harfinin Vasl ve Vakf Halindeki Durumu

Cühenî, bu bölümde mushaf hattında elif harfiyle yazıldığı hâlde vasl durumunda elifsiz, ancak vakf hâlinde elifle durulan kelimelere dair açıklamalarda bulunur. Ayrıca hem vasl hem de vakf hâlinde elifsiz okunan kelimelere ve vakf esnasında tenvinin yerini alan harflerin bulunduğu yerlere de değinir. Özellikle Yûsuf 108, Tâhâ 12 ve el-Enbiyâ 56 gibi âyetlerde yer alan (أَنَا) lafzının vasl durumunda elifsiz okunduğunu belirtir. Ona göre bu tür kelimelerde –eğer ardından damme, fetha veya kesre harekeli bir hemze gelmiyor ve lafız elifle bitiyorsa– vakf esnasında elifle durulması gerekir. Bu, mushaf hattıyla da uyumlu bir tercihtir; zira bu kelimeler mushaflarda elifle yazılmıştır. Ancak sonrasında dammeli veya fethalı bir hemze gelmesi durumunda, yalnızca Nâfi' kıraatinde vakf hâlinde elif hazfedilirken, diğer kıraat imamları elif ile vakfî tercih etmiştir. Bu durum el-Bakara 258, Yûsuf 45 ve 69, el-A'râf 143 ve el-Mümtehe 1 gibi âyetlerde söz konusudur. Bu yerlerde elifle vakfın kıraat imamları

¹³¹ Dâni, *et-Teyâr*, 168.

¹³² Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî*, 57.

¹³³ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî*, 58; Mehdevî, *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*, 110; Dâni, *el-Mukni*, 35.

¹³⁴ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî*, 59-61.

arasında ihtilaf konusu edilmemesi, hepsinin Hz. Osman’ın mushafına tâbi olmalarından kaynaklanmaktadır.¹³⁵ Cühenî, (أَنَّ) lafzından sonra kesreli bir hemze geldiğinde elifin hazfi konusunda kıraat imamlarının ittifak ettiklerini belirtir. Ancak Ebû Neşî’ten gelen rivayete göre Kâlûn, el-A‘râf 188, eş-Şuarâ 115 ve el-Ahkâf 9 âyetlerinde üç yerde elifin isbatıyla okur.¹³⁶

Cühenî, vasl hâlinde elifin isbatı ve hazfî konusunda nahivcilerin görüşlerine de yer verir. Buna göre nahiv âlimleri, vasl durumunda elifin hazfedileceğini, vakf hâlinde ise isbat edileceğini ifade etmişlerdir. Müellif bu durumu A‘şâ ve İmru‘u‘l-Kays’ın şiirlerinden örneklerle destekler. Ona göre nahivciler (أَنَّ) kelimesini, el-Bakara 259, el-En‘âm 90 ve el-Hâkka 25-26 âyetlerinde yer alan “hâ-i sekt” gibi değerlendirmişlerdir. Ancak Cühenî, nahiv âlimi Müberred’in, vasl hâlinde (أَنَّ) kelimesinde elifin isbatını lahn olarak değerlendiren görüşünü kıraat açısından doğru bulmaz. Zira İmam Nâfi‘ bu kelimeyle elifi isbat ederek kıraat etmiş ve “kıraat kendisine tâbi olunan bir sünnettir” ifadesini kullanmıştır. Cühenî, Nâfi‘’in tâbiinden yetmiş kişiden kıraat öğrenmiş güvenilir bir imam olduğuna dikkat çekerek, bu yaklaşımıyla Kur’an kıraatinde esas olanın nakil olduğunu ortaya koyar.¹³⁷

Cühenî, el-Kehf sûresi 38. âyetinde geçen (لَكِنَّ) kelimesinin yazımı ve kıraati etrafında ortaya çıkan ihtilaflara da dikkat çeker. Müellife göre bu kelime, Hz. Osman’ın imam mushafında kâf harfinden sonra nûn ve elif ile yazılmıştır. Kıraat imamları arasında bu kelimenin vasl hâlindeki okuyuşunda farklılıklar görülmektedir. Zira İbn Âmir ve el-Müseyyibî (Nâfi‘’den), İbn Fülejh (İbn Kesîr’den) ve Ya‘kûb el-Hâdramî’den gelen bazı rivayetlere göre, bu kelime vasılda nûn ve elifin isbatı ile okunur; buna karşılık diğer kıraat imamlarının çoğu ise vasılda bu harfleri hazf ederler. Ancak vakf hâlinde elif ile durulması konusunda ittifak bulunmaktadır.¹³⁸ Müellif, kelimenin aslının (لَكِنَّ) olduğunu, buradaki hemzenin harekesinin (لَكِنَّ) kelimesindeki nûn harfine aktarıldığını, hemzenin bu sebeple sâkin kalıp hazfedildiğini ve ardından nûn harfinin, (أَنَّ)’deki harekeli nûna idgam edilerek şeddeli bir nûn oluşturulduğunu açıklar. Ayrıca (لَكِنَّ) kelimesindeki hemzenin hazfi hususunda nahivciler arasında da görüş ayrılığı bulunduğunu aktarır. Bir görüşe göre hemzenin hazfî, iki sâkin harfin yan yana gelmesini önlemek içindir; zira hemzenin harekesi kaldırıldığında ve kelime nûn ile birlikte okunduğunda iki sâkin harf yan yana gelir. Bu nedenle hemze hazfedilmiştir. Diğer bir görüş ise kullanım sıklığından dolayı hemzenin hazfedildiği yönündedir.¹³⁹ Müellif, bu bağlamda bir şiirden istişhadda bulunarak üçüncü ve zayıf bir görüşe daha yer verir. Buna göre, kelimenin aslî şekli olan (لَكِنَّ) terkinde hemze, müstakil görüldüğü için tahfif amacıyla hazfedilmiş; ardından (لَكِنَّ) kelimesindeki sâkin nûn, (أَنَّ)’daki harekeli nûna idgam edilerek şeddeli bir nûn meydana getirilmiştir.¹⁴⁰ Cühenî ayrıca, el-Kehf 38. âyetinin (لَكِنَّ) şek-

¹³⁵ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî‘*, 63.

¹³⁶ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî‘*, 62-63. Bu rivayeti Dâni de aktarmaktadır. Bk. Dâni, *et-Teyisr*, 82.

¹³⁷ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî‘*, 64.

¹³⁸ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî‘*, 65; İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb‘a fî'l-kirâât*, thk. Şevki Dayf (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1972), 391; Bennâ, *İthâfû fuzalâ‘i'l-beşer*, 290.

¹³⁹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî‘*, 65.

¹⁴⁰ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî‘*, 66.

lindeki aslî hâli üzere Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ile İbn Mes'ûd'un (öl. 32/652-53) okuduğunu nakleder.¹⁴¹

Cühenî, “fasıl” başlığı altında ilk olarak bazı fiillerde vakfın nasıl yapılacağını ele alır. Buna göre eğer fiil el-Mâide 23'deki (قَالَ رَجُلَانِ) ve Yûsuf 30'deki (وَقَالَ يَسُوْفُ) fiillerde olduğu gibi tesniye veya cemî değil ise son harf sakin kılınarak vakf yapılır. Eğer en-Neml 15'deki (وَقَالَا الْحَمْدُ لِلّٰهِ) ve Yûsuf 25'deki (وَأَسْتَبَقَا الْبَابَ) gibi ifadelerde olduğu gibi tesniye ve cemî ise elif üzere vakfedilir. Bu yerler mushafta da elif ile resmedilmiştir.¹⁴²

3.3.4. İzâfet Yâ'ları ve Fiillerin Lame'l-fiilindeki Yâ'lar

Cühenî, mushaflarda izâfet yâları ile fiillerin sonundaki yâ harflerinin on yedi yerde yazımının sabit olduğunu ve bu yerlerde vakf ve vasl hâlinde kıraat imamları arasında herhangi bir ihtilaf bulunmadığını belirtir. Bu sûre ve âyetler şunlardır: el-Bakara 150, 258; Âl-i İmrân 31; el-En'âm 178; Hûd 55; Yûsuf 65, 108; İbrâhîm 31; el-Kehf 70; Meryem 43; Tâhâ 90; el-Kasas 22; ez-Zümer 57; ez-Zuhruf 18; es-Saf 5; el-Münâfikûn 10. Kıraat imamları, bu yâların isbatı hususunda ez-Zuhruf 68 âyeti hariç olmak üzere ittifak hâlinindedir. Buna mukabil Mehdevî, bu türden yâ harflerinin bulunduğu yerleri otuz beş olarak sayarken, Dâni bu sayıyı kırk olarak vermektedir.

3.4. Ziyâde

Resmü'l-mushaf literatüründe “ziyâde” başlığı, yazımda telaffuzun esas alınması, benzer lafızların yazıda ayırt edilmesi ya da başka gerekçelerle elif, vav ve yâ harflerinin kelimeye ilave edilmesi anlamında kullanılmaktadır. Bu çerçevede elif harfinin ziyâdesi hem kelime ortasında hem de sonunda görülmektedir. Kelime sonunda elif; cemî vâvının yer aldığı fiillerde, ister merfû ister mansûb olsun illetli muzârî fiillerde, vâvın ref' alâmeti olduğu isimlerde, nûn harfinin düştüğü cem-i müzekker sâlim kalıplarında, tenvîn veya tekîd ifade eden nûn harfinin elif ile temsil edildiği durumlarda ve kelime sonunda yer alan hemzenin vav ile gösterildiği yerlerde kullanılmıştır. Kelime ortasında ise elifin isbat ile yer aldığı bazı ism-i fâil kalıpları ziyâde kapsamında değerlendirilmiştir. Bununla birlikte elifin ortada veya sonda ziyâde edildiği ancak belirli bir kurala bağlanmaksızın zikredilen kelimeler de mevcuttur. Elif dışında vav ve yâ harflerinin de ziyâde edildiği kelimeler kaynaklarda yer almakta olup, bu iki harfin ziyâdesi genellikle hemzeden sonra gelmekte ve bu tür yazım şekli, bazı müelliflerce hemzenin iki farklı resimle gösterilmesi şeklinde de yorumlanmaktadır.¹⁴³

Cühenî, el-Ahzâb 10, 66, 67'de geçen (الظُّنُونَا، وَالرَّسُولَا، وَالسَّيْبِلَا) kelimelerinin imam mushafta elifle resmedildiğini belirtir. Bunu da Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın “Ben bu kelimeleri Hz. Osman'ın mushafında elifli olarak yazılmış gördüm” şeklindeki ifadesine dayandırarak temellendirir.¹⁴⁴ Bu çerçevede kıraat imamları, söz konusu eliflerin okunması konusunda farklı vecihler ortaya koymuşlardır. Nâfi', İbn Âmir ve Ebû Bekir (Âsım'dan) hem vasl

¹⁴¹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 66; İbnü'l-Enbârî, *Îzâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ'*, 1/410.

¹⁴² Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 67; Dâni, *el-Mukni'*, 179.

¹⁴³ Dâni, *el-Mukni'*, 152-153, 169-179, 183-194; İbn Vesîk, *el-Câmi'*, 52-56; Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 170-171.

¹⁴⁴ Bu rivayeti Dâni ve İbnü'l-Enbârî de nakletmektedir. Bk. Dâni, *el-Mukni'*, 38; İbnü'l-Enbârî, *Îzâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ'*, 1/377.

hem de vakf hâlinde elifleri isbat ederken; Ebû Amr, Hamza, Hafs (Âsım’dan) vaslâda elifleri hazf edip vakfta isbat etmişlerdir. İbn Kesîr ve Kisâî her iki durumda da elifleri hazf etmiştir.¹⁴⁵ Diğer taraftan Cühenî, el-Ahzâb 4 ve el-Furkân 17 âyetlerinde geçen (السَّيِّلِ) kelimesinin mushaf hattında elifsiz olarak yazıldığını belirtir ve bu yazım tercihinin uygun olarak vakfın da elifsiz biçimde gerçekleştirilmesi gerektiği yönünde icmâ bulunduğunu ifade eder.¹⁴⁶

Cühenî, iki üstünle biten kelimelerde vakf ve vasl sırasında nasıl okunacağına dair de gerekçeli açıklamalarda bulunur. Buna göre el-İnsân 4’te geçen (سَلَّاسِلًا) kelimesi mushaf hattında elifle yazılmış olmakla birlikte,¹⁴⁷ kıraat imamları arasında farklı okuyuşlar mevcuttur. Nâfî‘, Kisâî, Ebû Bekir ve Hişâm (İbn Âmir’dan) bu kelimeyi hem vasl hem de vakf hâlinde elifli olarak (سَلَّاسِلًا) şeklinde okumuşlardır. Buna karşılık bazı imamlar ise kelimeyi her iki durumda da tenvinli ve elifsiz olarak (سَلَّاسِلِ) şeklinde kıraat etmişlerdir. Hamza ve İbn Kesîr’in bu kelimeyi elifsiz okudukları da rivayet edilmiştir.¹⁴⁸ Benzer şekilde el-İnsân 15 ve 16 âyetlerinde geçen iki (فَوَارِيزًا) kelimesi de mushaf hattında elifle yazılmıştır. Ancak bu kelimelerdeki tenvinin telaffuzu konusunda kıraat imamları arasında ihtilaf söz konusudur. Nâfî‘, Kisâî, Ebû Bekir (Âsım’dan) ve Hişâm, her iki kelimeyi vaslâda tenvinli, vakfta ise elifli olarak okumuşlardır.¹⁴⁹

Cühenî, resimde olduğu halde kendisinden sonra sakın bir harf gelen elifin nasıl okunacağına dair de detaylı bilgi verir. Buna göre vasl halinde telaffuzdan düşen elif, vakf halinde tekrar telaffuz edilir. Çünkü hazfı gerektiren sebep yani sakın harfle birleşme ortadan kalkmıştır. Buna örnek olarak şu âyetleri verir: el-A‘râf 100, el-Hadîd 25, et-Tahrîm 10, Yûsuf 19, el-Mü‘min 38, Âl-i İmrân 175. Ancak fiil, emir “lâm”ı ile meczum olursa hem vakf hem de vasl halinde elif hazfedilir.¹⁵⁰

Cühenî sonunda yâ, vav veya elif bulunan bir fiile cezm edatı geldiğinde, bu fiilin cezminin son harfinin hazfıyla gerçekleştiğini, aynı şekilde mushafta da böyle yazıldığını belirtir. Dolayısıyla, “Kur’ân-ı Kerîm’de bu tür fiiller için bunu esas alarak kıyas yaparız.”, der.¹⁵¹

Cühenî, mansup tenvinli her kelimede vakf esnasında kelimenin sonuna elif ilâve edilerek durulduğunu belirtir ve buna örnek olarak şu âyetleri verir: (صَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا) (İbrâhîm 14/24), (غَفُورًا) (en-Nisâ 4/99), (شُكُورًا) (el-İsrâ 17/19), (بَصِيرًا) (el-Ahzâb 33/9), (مَاءً) (el-Bakara 2/22) ve (جَمِيلَةً) (er-Ra‘d 13/22). Ancak bu uygulama, müenneslik alâmeti taşıyan “tâ” harfiyle biten kelimeler için geçerli değildir. (رَحْمَةً) (Âl-i İmrân 3/74), (نِعْمَةً) (en-Nahl 16/112), (حُكْمَةً) (el-Bakara 2/251; 2/269) ve (رَحِيمَةً) (el-İnsân 76/31) gibi kelimelerde tenvinin yerine elif getirilerek vakf yapılmaz. Bunun gerekçesini Cühenî, bu tür kelimelerde müenneslik “tâ”sının elife dönüşmesi durumunda, kelimenin sonundaki müenneslik alametini ortadan kaldırmasını

¹⁴⁵ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî‘*, 67; Dâni, *et-Teysîr*, 178.

¹⁴⁶ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî‘*, 68.

¹⁴⁷ Mehdevî, *Hicâ‘ü meşâhifi‘l-emşâr*, 95; Dâni, *el-Mukni‘*, 38.

¹⁴⁸ Dâni, *et-Teysîr*, 217.

¹⁴⁹ Dâni, *et-Teysîr*, 217.

¹⁵⁰ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî‘*, 68.

¹⁵¹ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî‘*, 69.

gösterir.¹⁵² Kendisinin de bu kıraatleri hocası Ebû'l-Kâsım Abdülcebbâr et-Tarsûsî'den aldığı, ayrıca Hişâm'dan başka bir tarikle de her iki kelimenin vaslda tenvinsiz, vakfta ise elifli okunduğunu aktarır. Buna ilaveten İbn Kesîr'in birinci kelimeyi (قَوَارِيرًا) vaslda tenvinli, vakfta elifli okuduğunu; ikinci kelimeyi ise vaslda ve vakfta tenvinsiz okuduğunu nakleder. Diğer vüçûhâtı da şöyle zikreder: Hamza her iki kelimeyi vaslda tenvinsiz, vakfta ise elifsiz olarak kıraat etmiştir. Ebû Amr, Hafsa (Âsım'dan) ve İbn Zekvân (İbn Âmir'den) her iki kelimeyi vaslda tenvinsiz, birincisini vakfta elifli, ikincisini vakfta elifsiz olarak okumuştur.¹⁵³

Cühenî'nin yukarıda zikredilen başlıklar altında incelediğimiz mushaflardaki yazım farklılıklarına ve bunlara ilişkin açıklamalarına bakıldığında, söz konusu farklılıkları iki temel gerekçe çerçevesinde izah ettiği, özellikle dilbilimsel gerekçelere ağırlık verdiği görülmektedir. Ayrıca izahlarında, zaman zaman Sîbeveyh ve Müberred gibi dil âlimlerinin görüşlerine de müracaat ettiği tespit edilmiştir. Öte yandan, farklı merkezlere gönderilen mushaflarda yer alan bazı kelime farklılıklarını, kıraatten kaynaklanan bir farklılık olarak değerlendirdiği de müşahade edilmektedir. Bu çerçevede, Cühenî'nin bilinen tek eseri olan *Kitâbü'l-Bedî'* de mushaf yazımındaki farklılıkların sebeplerine dair doğrudan bir görüş ortaya koyduğu söyleyemese de, eserde yer alan açıklamalardan hareketle onun bu farklılıkları kıraat farklılıklarını ve dilsel gerekçeleri esas alan bir yaklaşımla ele aldığı ifade edilebilir. **Sonuç**

İbn Mu'âz el-Cühenî'nin *Kitâbü'l-Bedî'* adlı eserini incelediğimiz bu araştırmada, hicrî beşinci asrın, mushaf imlâsı literatüründe önemli bir yere sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu dönemde yaşayan Mehdevî, Dâni, İbnü Necâh ve İbn Mu'âz el-Cühenî gibi âlimlerin telif ettiği eserlerin, kendilerinden önceki ilmî birikimi ihtiva etmesi, bu çalışmaların resmü'l-mushaf alanında temel başvuru kaynağı hâline gelmelerinde başlıca etken olmuştur. Bu bakımdan İbn Mu'âz el-Cühenî'nin eseri de bu silsilenin önemli bir halkasını teşkil etmektedir. Müellif, eserinde kaynaklarını açık bir şekilde belirtmemekle birlikte, yer yer Ebû 'Amr ed-Dâni'ye, özellikle onun günümüze ulaşmayan *et-Tahbîr* adlı eserine atıfla bilgiler nakletmesi bu kaynaktan istifade ettiğini göstermektedir. Dâni ile akrabalık bağının bulunması ve ondan kıraat ilmini tahsil etmesi bu etkileşimin doğal bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Öte yandan müellifin, isimlerini zikrederek Ebû 'Ubayd Kâsım b. Sallâm ve İbnü'l-Enbârî gibi kendisinden önceki âlimlerden nakillerde bulunması, bu âlimlerin eserlerinden de istifade ettiğini göstermektedir. Cühenî eserini, klasik resmü'l-mushaf literatürünün tasnif anlayışına uygun bir yapıda kaleme almıştır. Konuları başlıklarla düzenlemiş; "Hâ ve Tâ ile yazılanlar", "Yâ ile yazılanlar", "İzâfet Yâ'ları" gibi yazım özelliklerine dayalı ayırıcı başlıklar kullanarak sistematik bir yapı oluşturmuştur. Cühenî'nin imla farklılıklarına dair değerlendirmelerinde ortaya koyduğu gerekçelerin de aynı minvalde olmadığı dikkat çekmektedir. Zira o, bazı yerlerde yazım farklılıklarını dilsel sebeplerle, bazı yerlerde ise kıraat farklılıklarıyla açıklamıştır. Ancak onun, her farklılık için bir gerekçe sunmadığı da müşahade edilmektedir. Genel olarak dilsel açıklamalara ağırlık verdiği, nahiv ve kıraat âlimlerinin görüşlerine sıklıkla müracaat ettiği görülmektedir. Cühenî'nin, Sîbeveyh, Müberred, Ahfeş ve Ebû Hâtim es-Sicistânî gibi dil âlimlerinin görüşlerine eserinde yer vermesi, onun nahiv ilmindeki birikiminin bir sonucu olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, müellifin gerektiğinde bu otoritelerin görüşlerini eleş-

¹⁵² Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 69.

¹⁵³ Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî'*, 75; Dâni, *et-Teyşîr*, 125.

tirmekten de çekinmemesi, ilmî tavrının sorgulayıcı ve tenkitçi bir zemine dayandığını ortaya koymaktadır. Cühenî'nin, mushaflar arasındaki farklılıkları zikrederken bazen herhangi bir şehir mushafına işaret etmeksizin, “bütün Kur'an'da böyle yazılmıştır” veya “bazı Mushaflarda böyle resmedilmiştir”, “mushafta böyle yazılmıştır” şeklinde ifadeler kullanması, bu mushafları görmediğini veya bu bilgileri diğer müelliflerden aktardığını düşündürmektedir. Netice olarak İbn Mu'âz el-Cühenî, Mehdevî, Dâni ve İbnü Necâh gibi isimlerle birlikte hicrî beşinci asırda resmü'l-mushaf literatürünün şekillenmesinde rol oynamış; bu eseriyle Endülüs kıraat ekolünün ilmî zenginliğini ortaya koyarak resmü'l-mushaf ilminin sonraki yüzyıllara aktarılmasında katkıda bulunmuştur.

Kaynakça

- Akaslan, Yaşar. “Endülüs’ün Kıraat İlmindeki Yeri”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (Mart 2019), 107-139.
- Akaslan, Yaşar. “Resmü’l-Mushaf Literatürü Açısından Kâsım B. Fîrruh Eş-Şâtıbî’nin ‘Akîletü Etrâbi’l-Kasâid Fî Esne’l-Mekâsid’ı”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 10/1 (Haziran 2023), 255-277. <https://doi.org/10.33718/tid.1232794>
- Akcan, Resul. “Mushaf İmlasına İrfânî Yaklaşım: Merrâkuşî Örneği”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Haziran 2021), 763-793. <https://doi.org/doi.org/10.17120/omuifd.908849>
- Akın, Mustafa. *Mushaf İmlası Bağlamında Mehdevî ve Hicâu Mesâhifi’l-Emsâr Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Arpaguş, Faysal. *Resmü’l-Mushaf’ta Tâ-Yı Mebsûta*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2025.
- Aslan, Nevrin Nur. *Mushaf İmlası Edebiyatının Kaynak Analizi: Dâni’nin el-Mukni’i Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Aydemir, Mehmet Ali. *Dâni’nin El-Muhkem Fî ‘İlmi Naktî’l-Mesâhif Adlı Eserinin Resmu’l-Mushaf Açısından Tahlili*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyetü’l-‘arîfîn, esmâ’ü’l-mü’ellifîn ve âşârü’l-muşannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t- Tûrâsi’l-‘Arabî, 1951.
- Başal, Abdulhalim. *Endülüs Kıraat Ekolü: Tarihi, Kaynakları ve Yöntemleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- Bennâ, Ahmed b. Muhammed. *İthâfû fużalâ’i’l-beşer fî’l-kırâ’âti’l-erba’ate aşer*. thk. Enes Mihre. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1998.
- Cinnî, İbn. *Sırru şinâ’ati’l-i’râb*. thk. Muştafâ es-Sekkâ vd. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, 1954.
- Cühenî, İbn Muâz el-Cühenî el-Endelüsî el-. *Kitâbü’l-Bedî‘ fî ma’rifeti mâ rûsime fî muşahfi ‘Osmân*. thk. Ganim Kaddûrî Hamed. Amman: Dâru Ammâr, 2000.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf el-. *Mu’cemü’t-Ta’rifât*. thk. Muhammed Şiddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru’l-Faḍîle, 2009.
- Çelik, Hasan. *Dâni’nin el-Mukni’ Adlı Eseri Özelinde Resmu’l-Muşhaf Meselesinin Kıraat İlmindeki Yeri*. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Dâni, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman ed-. *et-Teysîr fî’l-kırâ’âti’s-seb’*. thk. Otto Pretzl. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘Arabî, 1984.
- Dâni, Ebû Amr Osman b. Sa’îd ed-. *el-Mukni’ fî ma’rifeti mersûmi meşâhifi ehli’l-emşâr*. thk. Muhammed Sâdık Kamhavî. Kahire: Mektebetü’l-Külliyâtî’l-Ezheriyye, t.y.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *Resmu’l-Mushaf: Dirâse Luğaviyye Târîhiyye*. Bağdat: el-Lecnetü’l-Vataniyye, 1982.
- İbn Beşkûvâl. *eş-Şıla*. 3 Cilt. Kahire-Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-Mısri-Dâru’l-Kütübi’l-Lübnânî, 1989.
- İbn Mücâhid. *Kitâbü’s-Seb’a fî’l-kırâât*. thk. Şevki Dayf. Kahire: Dâru’l-Meârif, 1972.

- İbn Necâh, Ebû Dâvud Süleyman. *Muhtaşaru't-Tebyîn li-hicâ'i't-tenzîl*. thk. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şerşâl. Riyâd: Vizâratu's-Şuûnü'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 1423.
- İbn Vesîk, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Abdurrahmân el-İşbîlî. *el-Câmi' limâ yuhtâcü ileyhi min resmi'l-Mushaf*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Bağdat: Dâru'l-Enbâr, 1988.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed. *Ġāyetü'n-Nihāye fî tabakāti'l-kurrâ'*. thk. Gotthelf Bergstraesser. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir. *Kitâbü İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ'*. thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan. 2 Cilt. Dımaşk: Mecmeu'l-luğati'l-Arabiyye, 1971.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn: Terâcimü muşannifi'l-kütübî'l-'Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Koyuncu, Recep. “Muhammed El-Harrâz'ın Mevridü'z-Zam'ân Adlı Manzumesi Özelinde Kıraat İlminde Resmü'l-Mushaf Meselesi”. *Mütefekkir* 11/22 (Aralık 2024), 399-419. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1600522>
- Lebîb, Ebû Bekr b. Abdilğânî. *ed-Dürretü's-sakîle fî şerhi ebyâti'l-'Akîle*. ed. Abdulalî Zu'bûl. Doha: Katar Evkâf ve Diyanet İşleri Bakanlığı, 2011.
- Maşalı, Mehmet Emin. “İbn Haldûn'un Gözüyle Mushaf İmlası”. *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi* 22/22 (12 2014), 8-24.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı -Mushaf Tarihi ve İmlâsı-*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2004.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Mushaf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/242-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Mehdevî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ammâr el-. *Hicâ'ü meşâhifi'l-emşâr*. thk. Hâtim Şâlih Zâmin. eş-Şârika: Dâru İbni'l-Cevzî, 1430.
- Sarı, Mehmet Ali. “İbdâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân es-. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakāti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 2 Cilt. Y.Y.: Dâru'l-Fikr, 1979.
- Taşdemir, Yunus Emre - Sağlam, Mustafa. “Mefkûd Ve Mevcut Eserleriyle Resmü'l-Mushaf Literatürü”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Ekim 2024), 620-658. <https://doi.org/10.31121/tader.1489805>.